

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ ΣΤΑ 1734
ΑΠΟ ΤΟΝ PÈRE JEAN-BAPTISTE SOUCIET¹

1. Έλληνες και ξένοι έρευνητές έδω και χρόνια συγκεντρώνουν, έπεξεργάζονται και μᾶς κάνουν γνωστό τὸ πλούσιο ύλικὸ πὸ μᾶς ἔχουν ἀφήσει οἱ διάφοροι περιηγητές, πὸ κατά καιροὺς πέρασαν ἀπὸ τὴν Θεσσαλονίκη. Στὸ ύλικὸ αὐτὸ πρέπει νὰ προστεθῆ και ἡ περιγραφή τῆς πόλης ἀπὸ τὸν P. Jean-Baptiste Souciet, Γάλλο μισσιονάριο στὶς χῶρες τῆς Ἐνατολῆς, ἡ ὁποία ἔμενε ὡς τώρα σχεδὸν ἄγνωστη ἢ καλύτερα ἀχρησιμοποίητη, χαμένη μέσα στὸ πραγματικὰ πλούσιο ύλικὸ πὸ συγκέντρωσε στὸ τετράτομο ἔργο του ὁ M. Aimé-Martin μὲ τὸν τίτλο: *Lettres édifiantes et curieuses, concernant l'Asie, l'Afrique et l'Amerique*, τ. 1, Paris 1838, σ. 70-80. Ἡ relation αὐτὴ εἶχε δημοσιευθῆ παλαιότερα στὸν τελευταῖο τόμο, IX (1755), τῆς σειρᾶς *Nouveaux mémoires des missions de la Compagnie de Jésus dans le Levant*, στὶς σ. 256-320². Στὴν συνέχεια ἀκολουθοῦσε ἡ «Relation de l'établissement et des progrès de la mission de Thessalonique, extraite des mémoires du Père Braconnier, par le Père Souciet (σ. 321-415), ὅπως ἀκριβῶς και στὴν ἔργασία τοῦ Aimé-Martin³.

Ἄ P. Jean-Baptiste Souciet γεννήθηκε στὰ 1684 στὴν Bourges⁴, και στὰ 1701 ἔγινε μοναχὸς τοῦ τάγματος τῆς ἐπαρχίας τοῦ Παρισιοῦ⁵, Ἄπὸ τὰ 1726-1738 πῆρε μέρος σὲ ἀποστολὴ στὶς χῶρες τῆς Ἐνατολῆς.

---

1. Στὴν μελέτη τοῦ κειμένου αὐτοῦ μὲ παρακίνησε ὁ σεβαστὸς μου καθηγητὴς κ. Ἄπ. Βακαλόπουλος, τὸν ὁποῖο εὐχαριστῶ και ἀπὸ δῶ γι' αὐτὸ και γιὰ τὴν μεγάλη βοήθεια πὸ μὸς πρόσφερε.

2. Τὴν ἔργασία αὐτὴ παρήγγειλε σὲ μικροφίλμ τὸ Σπουδαστήριον Ἱστορίας τῆς Νεωτέρας Ἑλλάδος κι ἔτσι μὸς δόθηκε ἡ εὐκαιρία νὰ διαπιστώσω ὅτι ἡ νεώτερη ἔκδοση τοῦ Aimé-Martin ἦταν καθ' ὅλα ὅμοια μὲ αὐτὴν. Ἄ H. O m o n t ὅμως στὸ ἔργο του *Missions archéologiques françaises en Orient aux XVII et XVIII siècles*, μέρος 2, Paris 1902, σ. 725 ὑποσ. 1, σημειώνει ὅτι τὸ αὐτόγραφο χειρόγραφο τῆς relation φυλάγεται στὴν βιβλιοθήκη τῶν ἱησοιτῶν (στὸ Παρίσι) και εἶναι κάπως ἔκτενέστερο ἀπὸ τὴν δημοσιευμένην.

3. Aimé-Martin, *Lettres*, σ. 80-94.

4. O m o n t, ἔ.ἀ., σ. 724, ὑποσ. 2.

5. Βλ. G. H o f m a n n, *Die Jesuiten und der Athos*. «Archivium Historicum Societatis Jesu», τ. 8 (1939) 30.

Πέθανε στην Θεσσαλονίκη στις 23 Ιουλίου 1738¹. Κατά την διάρκεια της απουσίας του από την Γαλλία διατηρούσε πυκνή αλληλογραφία με τον αδελφό του Étienne Souciet, που ενδιαφερόταν για την ύπαρξη αρχαίων επιγραφών, χειρογράφων, νομισμάτων κ.λ.²

Όπως φαίνεται από τις πληροφορίες του Omont, ο Souciet έστειλε το υπόμνημά του για την Θεσσαλονίκη τον καιρό που βρισκόταν στην Σμύρνη, όπου έμεινε από τον Ιούλιο του 1733³ ως το καλοκαίρι του 1737⁴. Συγκεκριμένα ο Souciet σ' ένα γράμμα του της 30 Ιουλίου 1733 που έστειλε στον αδελφό του από την Σμύρνη, όπου μόλις είχε φτάσει, του ανέφερε ότι θα του έστειλε μια relation του σχετικά με την αποστολή του στην Μακεδονία, που την είχε συντάξει πριν από μερικούς μήνες, και όπου μπορούσε να βρή πληροφορίες γι' αυτά που τον ενδιέφεραν⁵. Επίσης στο γράμμα του της 20 Αυγούστου 1734 ανέφερε ότι πρόσφατα, στις 25 Μαρτίου, του είχε στείλει την έκθεση με τις αναμνήσεις του από την αποστολή του στην Θεσσαλονίκη, ή όποια τελείωνε με τον θάνατο του Brasconnier, και ζητούσε κατά την εκτύπωση να μη μνημονεύσουν τ' όνομά του⁶. Στην έκθεσή του αυτή λέγει ο ίδιος ότι έμεινε στην Θεσσαλονίκη 7 ολόκληρα χρόνια⁷, από το 1726 δηλαδή ως τα 1733, όπως συμπεραίνουμε από όσα γενικά αναφέρει ο Omont. Όσα εκθέτει είναι αξιόπιστα, γιατί στηρίζονται σε μια καλή γνώση πραγμάτων και προσώπων, όπως το διαπιστώνουμε σε πολλά σημεία της αφήγησής του. Το ότι η έργασία του πήρε την τελική της μορφή στην Σμύρνη, δεν μειώνει την αξιοπιστία της, εφόσον τις πληροφορίες του τις είχε κιόλας συγκεντρώσει και καταγράψει κατά την έφτάχρονη παραμονή του στην Θεσσαλονίκη⁸. Κύριος σκοπός του Souciet είναι να μάς εξιστορήσει την δράση και τις επιτυχίες του τάγματός του, τις όποιες θα έχη την ευκαι-

1. O m o n t, έ.ά. σ. 724, ύποσ. 2. Βλ. και σελίδα 40, όπου όμως αναφέρεται ότι πέθανε στις 30 Ιουλίου 1738. Πρβλ. και H o f m a n n, έ.ά. σ. 30.

2. O m o n t, έ.ά. σ. 724-725. 'Ο O m o n t παραθέτει στην συνέχεια (σ. 725-740) πλήθος επιστολών του Souciet προς τον αδελφό του.

3. O m o n t, έ.ά. σ. 737.

4. O m o n t, έ.ά. σ. 739.

5. O m o n t, έ.ά. σ. 737. Βλ. και ύποσ. 2, όπου σημειώνει ότι πρόκειται για την παραπάνω αναφερόμενη relation και παραπέμπει στον ΙΧ τόμο των «Nouveaux mémoires des missions κ.λ.».

6. O m o n t, έ.ά. σ. 738.

7. A i m é - M a r t i n, Lettres, σ. 70.

8. Πρβλ. και ενδιαφέρουσες κρίσεις για τον Souciet στο A i m é - M a r t i n, έ.ά. σ. 93-94.

ρία ν' ἀναπτύξη στὴν δευτέρῃ του ἐργασία, δηλαδή στὴν *Relation de l'etablissement et des progrès de la mission de Thessalonique* κ.λ.¹

Τὸ κείμενο τοῦ Souciet μ' ἔφερε ἐμπρὸς σ' ἓνα πλῆθος ἀπὸ προβλήματα, πὸν νομίζω ὅτι εἶναι κοινὰ στὸν ἐρευνητὴ πὸν ἀσχολεῖται μὲ τέτοιου εἴδους ἐργασία. Τὸ σπουδαιότερο ἀπ' ὅλα, ἀπὸ μεθοδικὴ ἄποψη, ἦταν, ἂν ἔπρεπε νὰ κάνω μετάφραση ὅλου τοῦ κειμένου ἢ ὀρισμένων μόνον σημείων του, πὸν παρουσίαζαν ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον. Τὸ πρῶτο, ἀπὸ τὴν ἀρχὴ κίτλας, μοῦ φάνηκε κάπως ἄσκοπο γιὰ δυὸ λόγους· ὁ Souciet γράφει σὲ μιὰ γλώσσα προσιτὴ σὲ πολλοὺς κι ἔτσι θὰ μπορῆ νὰ προστρέξῃ στὴν περιγραφή του ἐκεῖνος πὸν θὰ ἐνδιαφερθῆ εἰδικὰ γιὰ τὸ θέμα· καὶ ἀκόμη, γιὰτι πολλά ἀπὸ τὰ στοιχεῖα πὸν μᾶς δίνει εἶναι γνωστὰ καὶ ἀπὸ ἄλλες πηγές. Ἔτσι θεώρησα σκόπιμο νὰ ἐπιμείνω σ' ἐκεῖνα τὰ σημεῖα — καὶ δὲν εἶναι λίγα — πού, κατὰ τὴν γνώμη μου, συμβάλλουν στὴν πληρέστερη γνώση τῆς ἱστορίας καὶ τοπογραφίας τῆς Θεσσαλονίκης, χωρὶς ὅμως νὰ παραλείψω καὶ ἄλλα, λιγότερο ἴσως οὐσιώδη ².

Πραγματικὰ πολλὲς εἶναι οἱ εἰδήσεις πὸν μᾶς δίνει ὁ Souciet γιὰ τὴν ἱστορία τῆς πόλης, τὰ ἀρχαιολογικὰ της μνημεῖα, τὴν οἰκονομικὴ καὶ πολιτικὴ ζωὴ καὶ τὴν πολιτιστικὴ της κίνηση. Ἄλλὰ καὶ αὐτὴ ἀκόμη ἢ λαογραφία διεκδικεῖ τὸ μερίδιό της. Ἔτσι μᾶς μεταφέρει στὴν Θεσσαλονικὴ τοῦ καιροῦ του, στὴν γραφικὴ ἐκείνη καὶ ζωντανὴ πόλη, στὰ στενοσόκακά της μὲ τὸ πολύχρωμο πλῆθος τῶν διαβατῶν καὶ στὰ λιγοστὰ ἀρχαῖα της ἐρείπια, ἀνάμεσα στὰ ὁποῖα ἔχει ἀπονεκρωθῆ τὸ παρελθόν.

2. Ὁ Souciet ἀρχίζει τὴν ἐκθεσὴ του μὲ μιὰ ἀναδρομὴ στὴν ἀπώτατη ἀρχαιότητα, στὴν ἐποχὴ πὸν κτίστηκε ἡ Θεσσαλονικὴ στὸν μυχὸ τοῦ Θερμαϊκοῦ. Τὸν ἀπασχολεῖ κυρίως ἡ θρησκευτικὴ ζωὴ της — πράγμα πὸν εἶναι πολὺ φυσικὸ γιὰ ἓνα μισσιονάριο — κατὰ τοὺς πρώτους μεταχριστιανικοὺς αἰῶνες, ἀλλὰ καὶ κατὰ τὸ διάστημα πὸν τὸ σχίσμα συγκλόνιζε Βυζάντιο καὶ Δύση ³. Ἀξιομνημόνευτη εἶναι ἡ πληροφορία του γιὰ τὴν θέση τῶν ἀρχιεπισκόπων τῆς πόλης, γιὰ τοὺς ὁποίους ἀναφέρει ὅτι πάντοτε ξεχώριζαν ἀνάμεσα στοὺς ἄλλους μητροπολίτες τῆς Ἑλλάδας καὶ ὅτι «θεωροῦνταν σὰν μικροὶ πατριάρχες» ⁴. Ἡ γνώμη αὐτὴ φαίνεται ὅτι ἦταν πολὺ διαδεδομένη, κυρίως στοὺς πρώτους χριστιανικοὺς αἰῶνες. Ὁ Tafel σημειώνει ὅτι καὶ

1. Aimé-Martin, ἔ.ἀ. σ. 80-94.

2. Ἐπιτακτικὴ εἶναι ἡ ἀνάγκη τῆς δημοσιεύσεως ὄλων τῶν περιγητικῶν κειμένων πὸν ἀφοροῦν τὴν Θεσσαλονικὴ, ὥστε ἡ ἱστορία τῆς πόλης νὰ φωτισθῆ ἀπὸ ὄλες τὶς πλευρές, κυρίως ἡ ἐποχὴ τοῦ μεσαίωνα καὶ τῆς τουρκοκρατίας.

3. Aimé-Martin, *Lettres*, σ. 70-71.

4. Ἔ.ἀ. σ. 70. Πρβλ. καὶ Th. Tafel, *De Thessalonica eiusque agro dissertatio geographica*, Berolini 1839, σ. 47.

μόνο ή φράση αυτή είναι αρκετή να μάς δείξει την εξουσία και την εκτίμηση που είχε ο επίσκοπος Θεσσαλονίκης¹, ο οποίος είχε επί πλέον την ιδιότητα του βικαρίου ή λεγάτου της Ἁγίας Ἐδρας². Ὁ πρῶτος που τιμήθηκε μ' αὐτὸν τὸν τίτλο ἀπὸ τὸν πάπα Δαμάσιο (366-384) ἦταν ὁ μητροπολίτης Θεσσαλονίκης Ἀσχόλιος³ (379-382)⁴. Μολαταῦτα ὁ Θεοφάνης στὴν Χρονογραφία του ἀναφέρει ὅτι «τὸν Θεσσαλονίκης ἐπίσκοπον Θεόδωρος ἱστορικὸς πατριάρχην ὀνομάζει ἀλόγως, μὴ εἰδὼς διὰ τί»⁵.

Μετὰ τὴν ἀνασκόπηση τοῦ παρελθόντος ὁ Souciét φθάνει στὴν ἐποχὴ του, ὅποτε τὸν πληθυσμὸ τῆς Θεσσαλονίκης ἀποτελοῦσαν 10.000 Τοῦρκοι, 8-9.000 Ἑλληνας μὲ μερικοὺς Βουλγάρους καὶ 18-20.000 Ἑβραῖοι⁶, συνολικὰ δηλαδὴ 40.000 ψυχές⁷. Διοικητὴς τῆς πόλης ἦταν πασάς, ὁ ὁποῖος μόνον ἐφόσον ἔφερε τὸν βαθμὸ τοῦ πασᾶ μὲ τρεῖς οὐρὲς εἶχε τὸ δικαίωμα νὰ προΐσταται καὶ τοῦ δικαστηρίου. Γενικὰ ὅμως τὶς ὑποθέσεις ἀστικοῦ καὶ ποινικοῦ δικαίου ἐκδίκαιε ὁ μολλάς, τοῦ ὁποῖου οἱ ἀποφάσεις ἦταν ἀμετάκλητες. Ὁ γενιτσάρ ἀγάς, ἐπικεφαλῆς τῶν γενιτσάρων τῆς πόλης, ἦταν συγχρόνως καὶ προστάτης τῶν Ἑβραίων, γιατί οἱ τελευταῖοι αὐτοὶ προμήθευαν στὴν Πύλη τὴν ἀπαραίτητη γιὰ τὶς στολές τῶν γενιτσάρων χονδρὴ τσόχα. Οἱ παραπάνω ἀξιωματοῦχοι εἶχαν θητεία ἑνὸς μόνον ἔτους. Χαρακτηριστικὰ μάλιστα ἀναφέρεται ὅτι: «ὅταν ἀπὸ τὴν μιὰ πόρτα μπαίνουν οἱ διάδοχοί τους, οἱ ἴδιοι βγαίνουν ἀπὸ τὴν ἄλλη»⁸.

Ἀκολουθεῖ ἡ περιγραφή τῆς πόλης μὲ τὰ τείχη καὶ τοὺς προστατευτικούς πύργους ποὺ τὴν περιβάλλουν, ὀπλισμένους ὄλους μὲ κανόνια. Ἐνας ἀπὸ τοὺς πύργους αὐτοῦς, στὴ ΝΑ γωνία τῶν τειχῶν (πρόκειται φυσικὰ γιὰ

1. Tafel, ἔ.ἀ. σ. 47.

2. Aimé-Martin, ἔ.ἀ. σ. 70. Πρβλ. καὶ Tafel, ἔ.ἀ. σ. 332.

3. Aimé-Martin, ἔ.ἀ. σ. 70. Γιὰ τὴν προσωπικότητα καὶ τὸ ἔργο τοῦ Ἀσχολίου βλ. στὴν μελέτη τοῦ Ἀντ. Παπαδοπούλου, Ἀσχόλιος ἢ Ἀσχόλιος ἐπίσκοπος Θεσσαλονίκης. «Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς» 44 (1961) 144-155.

4. Μ. Γεδεών, Κατάλογοι. Πανελλήνιον Λεῦκωμα ἐθνικῆς ἑκατονταετηρίδος 1821-1921, Ἀθήναι 1922, τ. ΣΤ', σ. 110.

5. Theophanes, Chronographia, ἔκδ. Βόννης, τ. 1 σ. 250, 16, ἔκδ. De Boor, σ. 162, 24.

6. Aimé-Martin, ἔ.ἀ. σ. 76.

7. Βλ. καὶ Svoronos, Le commerce de Salonique au XVIIIe siècle, Paris 1956, σ. 8 ὑποσ. 1, ὅπου ὁ πρόξενος de Boismond στὰ 1723 ἀνεβάζει τὸν πληθυσμὸ τῆς Θεσσαλονίκης σὲ 50.000. Πενήντα σχεδὸν χρόνια ἀργότερα ὁ πληθυσμὸς τῆς φθάνει τὶς 65-70 χιλ. Ἀπὸ αὐτοὺς 8 χιλ. Ἑλληνας, 35 χιλ. Τοῦρκοι καὶ 25-27 χιλ. Ἑβραῖοι (Tafel, ἔ.ἀ. σ. 345). Πρβλ. καὶ Μ. Lascaris, Salonique à la fin du XVIIIe s., Athènes 1939, σ. 17. Παρατηρεῖται δηλαδὴ ὑπερβολικὴ αὐξηση τοῦ τουρκικοῦ στοιχείου.

8. Aimé-Martin, ἔ.ἀ. σ. 76

τὸν Λευκὸ Πύργο) στρογγυλός, πολὺ κοντὰ στὴν θάλασσα, κτίστηκε, ὅπως λέγει ὁ Souciet πρὶν 100 χρόνια ἀπὸ τοὺς Τούρκους (δηλαδὴ κατὰ τὸ πρῶτο τέταρτο τοῦ 17 αἰ). Γιὰ τὴν ἀποπεράτωση τοῦ ἔργου δούλεψαν ὅλοι οἱ κάτοικοι τῆς Θεσσαλονίκης. Καὶ ὁ ἴδιος ὁ πασὰς καὶ ὁ μητροπολίτης ἐργάστηκαν γιὰ νὰ δώσουν τὸ καλὸ παράδειγμα¹. Ἡ παράδοση γιὰ τὸ κτίσιμο τοῦ Λευκοῦ Πύργου ἔχει ἀσφαλῶς κάποια δόση ἀλήθειας. Εἶναι πολὺ πιθανὸν δηλαδὴ νὰ δούλεψαν ἐκεῖ κάτοικοι τῆς πόλης, ἀναλαμβάνοντας ἔτσι μιὰ ἀπὸ τὶς συνηθισμένες στὰ χρόνια ἐκεῖνα ἀγγαρεῖες.

Ὡς πρὸς τὴν χρονολόγηση τοῦ μνημείου, ἂν πιστέψωμε τὸν Ἐβλιά Τσελεμπή, πὸν μᾶς δίνει λεπτομερειακὴ περιγραφή τοῦ «λέοντος τῶν φρουριῶν»², ὅπως ὀνομάζει τὸν Λ. Πύργο, καὶ σημειώνει τὴν ὑπαρξὴ ἐπιγραφῶν, πὸν μᾶς πληροφοροῦν ὅτι ὁ πύργος κτίστηκε³ στὰ 942 (1535) ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ Σουλεϊμάν (1520-1560) καὶ ἐπισκευάστηκε στὰ 1026 (1617)⁴, δικαιολογοῦμε ἴσως τὴν παράδοση πὸν μᾶς σώζει ὁ Souciet καὶ ἡ ὁποία φαίνεται ὅτι ἀναφέρεται στὴν ἐπισκευή του ἕνα αἰὼνα πρὶν ἀπὸ τὴν ἐπίσκεψη τοῦ Γάλλου μισσιονάριου.

Ἡ θέση τοῦ νέου πύργου ἀποδείχτηκε στρατηγική, γιὰτι ὅταν ὕστερ' ἀπὸ λίγα χρόνια ἔκανε τὴν ἐμφάνισή του στὸ λιμάνι τῆς Θεσσαλονίκης μιὰ μοίρα βενετικοῦ στόλου καὶ ἀπειλήσε τὴν πόλη μὲ βομβαρδισμό, ἂν δὲν ἔπαιρνε ἀπὸ τὸν πασὰ τῆς 40 χιλ. τσεκίνια, τὰ κανόνια τοῦ πύργου ἔδρασαν ἀποτελεσματικά, κτύπησαν μερικὰ πλοῖα τοῦ στόλου καὶ τὸν ἀνάγκασαν νὰ ὑποχωρήσῃ⁵. Πρόκειται ἀσφαλῶς γιὰ μιὰ ἀπὸ τὶς πολὺ συνηθισμένες, ἰδίως σὲ ταραγμένες ἐποχές, πειρατικὲς ἐπιδρομές, πὸν ἀποτελοῦσαν πραγματικὴ πληγὴ γιὰ τὶς παράλιες περιοχὲς τῆς Μακεδονίας καὶ εἶχαν ἄμεσο ἀντίκτυπο στὴν κίνηση τοῦ ἐμπορίου τῆς⁶. Τὸ περιστατικὸ πὸν ἀναφέρεται ἐδῶ θὰ πρέπη νὰ ἔγινε μέσα στὸν 17 αἰ., πιθανὸν κατὰ τὸ β' μισό του, τὴν ἐποχὴ δηλαδὴ πὸν ἄρχισε ὁ βενετοτουρκικὸς πόλεμος τοῦ 1645-1669.

1. Aimé-Martin, Lettres, ἔ.ἀ. 1 σ. 72.

2. Ν. Μοσχόπουλου, Ἡ Ἑλλάς κατὰ τὸν Ἐβλιά Τσελεμπή. «Ἐπετηρὶς Ἑταιρίας Βυζαντινῶν Σπουδῶν» 16 (1940) 333-335.

3. Μετάφραση τῆς ἐπιγραφῆς βλ. καὶ Χρ. Γουγούση, Περὶ Λευκοῦ Πύργου. «Μακεδον. Ἡμερολ. ὁ Γόρδιος Δεσμός» 1915, σ. 27, ὅπου ἀναφέρεται ὅτι «ἐπὶ τῆς ἐποχῆς Σουλτάν Σουλεϊμάν τοῦ Μεγαλοπρεποῦς ἐγένετο κατὰ διαταγὴν τοῦ ἐπισκευῆ ἦτις ἐπέρρωσε τὸ κράτος τοῦ Λέοντος μὲ τῶν δίκην θηρίων τοποθετημένων γύρωθεν πυροβόλων...»

4. Μοσχόπουλου, ἔ.ἀ. σ. 334-335.

5. Aimé-Martin, ἔ.ἀ. σ. 72.

6. Βλ. πρόχειρα Ι. Βασδραβέλλη, Ἡ πειρατεία εἰς τὰ παράλια τῆς Μακεδονίας. «Μακεδονικά» 5 (1961-63) 319-362.

Κοντά στην πύλη τοῦ γυαλοῦ καί συγκεκριμένα στοῦ σημεῖο, ὅπου ξεφόρτωναν, ἀναφέρεται ἕνας μεγάλος παλαιὸς πύργος. Ὁ Souciet δὲν τὸν ὀνομάζει, ἀλλὰ δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι πρόκειται γιὰ τὸν πύργο Τόπχανέ. Σὲ μισὸ μίλι ἀπόσταση ἀπὸ αὐτὸν στὴ γωνία ποῦ σχηματίζουν τὰ τεῖχη, καθὼς στρέφονταν ἀπὸ τὰ δυτικὰ πρὸς τὰ βόρεια, σημειώνει τὴν παρουσία ἑνὸς ἄλλου πύργου (ἐννοεῖ τὸν Ναμασιέ-Κουλέ), ποῦ δὲν φαινόταν νὰ εἶναι πάνω ἀπὸ 200 ἐτῶν¹. Φυσικὰ δὲν παραλείπει νὰ μιλήσῃ γιὰ τὸ κτισμένο στοῦ ψηλότερο σημεῖο τῆς πόλης Ἑπταπύργιο, ποῦ ὅμως τὴν ἐποχὴ αὐτὴ ἔπεφε σὲ ἐρείπια. Ὅλοι οἱ πύργοι ἦταν ὀχυρωμένοι μὲ μεγάλα μπρούτζινα κανόνια ποῦ ἐβλέπαν πρὸς τὴν θάλασσα — πολὺ φυσικὸ, ἀφοῦ ἐκεῖ ἐνέδρευε πάντοτε ὁ κίνδυνος, μὰ καὶ ὁ τουρκικὸς στόλος δὲν φημιζόταν γιὰ τίς ἱκανότητές του — καὶ ποῦ τὰ χειρίζονταν κανονιέρηδες μὲ ἐπικεφαλῆς ξεχωριστὸ ἀγά. Κοντὰ στοῦ Ἑπταπύργιο ὑπῆρχε ἕνας μεγάλος στρογγυλὸς πύργος (πρόκειται γιὰ τὸν πύργο τοῦ Τριγωνίου), ποῦ χρησιμοποιοῦνταν ὡς ἀποθήκη πυρομαχικῶν². Παρ' ὅλη τῆς ὅμως τὴν ὀχύρωση³, ἡ Θεσσαλονίκη, ὅπως διαπιστώνει ὁ Souciet, δὲν ἔπαυε νὰ εἶναι μιὰ πόλη εὐπρόσβλητη ἀπὸ πολλὰς πλευρὰς ἐξ αἰτίας τῶν ὑψωμάτων ποῦ τὴν περιέβαλλαν. Ἡ φρουρά τῆς, ποῦ ἀποτελοῦνταν ἀπὸ 700-800 ἀπειροπόλεμους γενίτσαρους, εἶχε σὰν μόνη ἀπασχόληση τὴν καταπίεση τῶν φτωχῶν ὑπηκόων τοῦ σουλτάνου, ἀλλὰ καὶ τῶν Γάλλων κάποτε⁴.

Στὴν ἄνω πόλη κατοικοῦσαν ἀποκλειστικὰ Τούρκοι. Ἐκεῖ ὑπῆρχε ἀνοικτὸς ὀρίζοντας καὶ καθαρὸς ἀέρας. Οἱ Ἕλληνες ἦταν συγκεντρωμένοι σὲ συνοικίες κτισμένες στοὺς πρόποδες τῶν λόφων, ποῦ ἔκλειναν γύρω τὴν πόλη, ἐνῶ οἱ Ἑβραῖοι ἔμεναν στὴν κάτω πόλη, κοντὰ στὶς ἀγορὰς καὶ κατὰ μῆκος τῶν παραθαλάσσιων τευχῶν. Ἐντύπωση φαίνεται νὰ τοῦ προξενῆ, ὅπως καὶ σὲ ἄλλους περιηγητὰς, ἡ ἀθλιότητα τῶν πτωχῶν ἀπὸ τοὺς

1. Aimé-Martin, Lettres, τ. 1 σ. 72. Γιὰ τὸν πύργο αὐτὸ βλ. καὶ F. de Beaujour, Tableau du commerce de la Grèce, Paris 1800, τ. 1 σ. 31, ὅπου ἀναφέρεται ὅτι βρισκόταν ἀπέναντι ἀπὸ ἕνα τεκκεῖ δερβίσηδων. Ἄς σημειωθῆ ἀκόμη ὅτι ὁ Ἑβραῖός μᾶς πληροφορεῖ ὅτι ἐπὶ Σουλεϊμάν ἐπισκευάστηκαν τὰ τεῖχη τῆς πλευρᾶς τοῦ Βαρδαρίου, μᾶς σώζει μάλιστα καὶ ἐπιγραφή μὲ τὴν χρονολογία 952 (1545) ποῦ βρισκόταν στοῦ ἐπάνω μέρος τῶν σιδερένιων πυλῶν τοῦ τεύχους (Μ ο σ χ ο π ο ὕ λ ο υ, Ἡ Ἑλλὰς κατὰ τὸν Ἑβραῖὸν Τσελεμπί. «Ἐπετηρὶς Ἑταιρίας Βυζαντινῶν Σπουδῶν» 16 (1940) 332-333). Ἡ χρονολογία αὐτὴ ταιριάζει πολὺ καλὰ μὲ τὴν πληροφορία τοῦ Souciet ὅτι ὁ πύργος ἦταν 200 περίπου ἐτῶν.

2. Aimé-Martin, Lettres, ἔ.α. σ. 72.

3. Βλ. πληροφορίες γιὰ τὰ φρούρια τῆς Θεσσαλονίκης καὶ τὸν ἐξοπλισμὸ τους στὰ 1733 στοῦ I. Β α σ δ ρ α β ἔ λ λ η, Ἱστορικὰ Ἀρχεῖα Μακεδονίας. Α' Ἀρχεῖον Θεσσαλονίκης 1695-1912, Θεσσαλονίκη 1952, σ. 200-202.

4. Aimé-Martin, ἔ.α. σ. 72.

*Εβραῖους, ποὺ ἔμεναν σὲ σπίτια ἀνοικτὰ ἀπὸ ὅλες τὶς πλευρὲς κι ἦταν ἔτσι ἐκτεθειμένοι στὸ κρῦο, τὸν ἀέρα, τὴν βροχὴ, ἀλλὰ καὶ ἡ μεγάλη ἔλλειψη καθαριότητας, ποὺ γινόταν τρομερὰ ἐπικίνδυνη γι' ἀνθρώπους ποὺ ζοῦσαν μέσα σὲ τόση στενότητα χώρου. Στους λόγους αὐτοὺς καὶ στὴν κακὴ τους διατροφή ἀποδίδει ὁ Souciet τὸ γεγονός ὅτι ἔχουν πολυάριθμα θύματα — περισσότερα ἀπὸ τοὺς ἄλλους — κατὰ τὶς ἐπιδημίες τῆς πανώλης¹. Ἄς μὴν ξεχνοῦμε ὅμως ὅτι οἱ Ἑβραῖοι ἀποτελοῦσαν τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Θεσσαλονίκης, πράγμα ποὺ δικαιολογεῖ κάπως καὶ τὸν μεγαλύτερο ἀριθμὸ τῶν θυμάτων τους. Βέβαια παρ' ὄλ' αὐτὰ ἡ διαφορὰ ἦταν σημαντικὴ. Ἔτσι τὴν ἐποχὴ ἀκριβῶς ποὺ ὁ Souciet βρισκόταν στὴν Θεσσαλονίκη, στὰ 1730, ἡ πανώλη θέρισε κυριολεκτικὰ 1337 χριστιανούς, 2239 Τούρκους καὶ 3935 Ἑβραῖους².

Στὴν κάτω πόλη οἱ δρόμοι ἦταν κακοστρωμένοι καὶ ἀκάθαρτοι, ἐνῶ στὸ κέντρο τῆς, ὅπου βρίσκονταν οἱ ἀγορὲς³, ἦταν στεγασμένοι μὲ σανίδες, ἔτσι ποὺ γίνονταν σκοτεινοί, ἀλλὰ κρατοῦσαν δροσιὰ τὸ καλοκαίρι. Στὴν ἴδια περιοχὴ ὑπῆρχε καὶ τὸ σωζόμενο ὡς σήμερα μπεζεστένι τῆς Θεσσαλονίκης, δηλαδὴ ἓνα γεροφτιαγμένο οἰκοδόμημα μὲ μαγαζιά στὸ ἐσωτερικὸ του, ποὺ τὸ στέγαζαν ἕξι μικροὶ θόλοι, σὲ δύο σειρὲς, ποὺ ὑποβαστάζονταν ἀπὸ ἀνάλογες παραστάδες. Τὰ μαγαζιά αὐτά, ποὺ εἶχαν ἐνοίκιο 7-8 ἄσπρα τὸν χρόνο, τὰ νοίκιαζαν ἔμποροι ὑφασμάτων⁴. Καὶ στὸν ἐβραϊκὸ συνοικισμό τῆς παραλίας ὑπῆρχαν πολλὰ ἄλλα μαγαζιά, μερικὰ καινούργιοκτισμένα καὶ καθαρὰ⁵.

Ὁ ἰησουΐτης μισσιονάριος, ποὺ περίμενε ἴσως νὰ βρῆ στὴν Ἑλλάδα κατάλοιπα λαμπρὰ τοῦ ἀρχαίου μεγαλείου τῆς, διαπιστώνει ὅτι στὴν Θεσσαλονίκη σώζονται ἐλάχιστα ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα τῆς κτίσματα. Ἐν' ἀπὸ αὐτὰ εἶναι ἡ Καμάρα, μισοκρυμμένη ἀνάμεσα στὰ μικρομάγαζα καὶ τὰ σπίτια,

1. Aimé-Martin, ἔ.ἀ. σ. 73.

2. Βλ. N. Svoronos, Le commerce de Salonique au XVIIIe s., Paris 1956, σ. 136, ὅπου καὶ βιβλιογραφία. Βλ. καὶ ἄλλες πληροφορίες γιὰ τὰ θύματα τῆς πανώλης στοῦ Κ. Μέρτζιου, Μνημεῖα Μακεδονικῆς Ἱστορίας, Θεσσαλονίκη 1947, σ. 388, 389, 390, 391, 426-428. Πρβλ. τοῦ αὐτοῦ, Συμπλήρωμα εἰς τὰ «Μνημεῖα τῆς Μακεδονικῆς Ἱστορίας». «Εἰς μνήμην Κ. Ἀμάντου 1874-1960», σ. 65.

3. Τὸ σημερινὸ καπάνι καὶ ἡ ἀγορὰ Μοδιάνο.

4. Aimé-Martin, Lettres, τ. 1 σ. 73. Στὴν περιγραφή λοιπὸν, ποὺ στὸ β' μισὸ τοῦ 17 αἰ. μᾶς δίνει γιὰ τὸ μπεζεστένι τῆς πόλης ὁ Ἑβλιά (βλ. Μοσχόπουλου, Ἡ Ἑλλάς κατὰ τὸν Ἑβλιά Τσελεμπή. «Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν» 16 (1940) 350-351) ἔρχεται νὰ προστεθῆ καὶ αὐτὴ τοῦ Γάλλου μισσιονάρου, ποὺ τὴν διακρίνει ἀκρίβεια περιγραφικὴ καὶ θετικότητα.

5. Aimé-Martin, Lettres, ἔ.ἀ. σ. 73.

πού στηρίζονταν στο κάτω μέρος των πεσσών της¹. Το δεύτερο μνημείο, πού βρισκόταν στην είσοδο ενός εβραϊκού σπιτιού, στο κέντρο σχεδόν της πόλης, και για το οποίο μᾶς μιλεῖ ὁ Souciet εἶναι οἱ «Incantadas» (Οἱ Μαγεμένες), πού ἐδῶ κι ἕναν αἰῶνα (ἀπὸ τὰ 1865) βρίσκονται στὸ Μουσεῖο τοῦ Λούβρου². Πρόκειται γιὰ 4 ὁμάδες μορφῶν, πού βρίσκονταν σὲ μιὰ διπλὴ κιονοστοιχία ρωμαϊκῆς στοᾶς. Ὁ Souciet προσπαθεῖ νὰ μᾶς περιγράψῃ ὅσες τυχὸν δὲν ἔχουν ἀλλοιωθῆ ἀπὸ τὸ πέρασμα τοῦ χρόνου καὶ τὶς καιρικὲς μεταβολές. Ἔτσι μᾶς λέει ὅτι στὴν μιὰ πλευρὰ τὴν μία μόνο ἀπὸ τὶς 4 μορφές μπόρεσε νὰ διακρίνῃ ἢ μορφὴ αὐτὴ ἦταν φτερωτὴ. Στὴν ἄλλη πλευρὰ μία μορφὴ κρατᾶ στὸ στήθος τῆς ἕνα κύκνο καὶ οἱ ὑπόλοιπες μουσικὰ ὄργανα³. Ὁ Souciet μᾶς μιλεῖ ἐπίσης γιὰ τὸν ἀρχαῖο ἱππόδρομο τῆς Θεσσαλονίκης, πού στὴν ἐποχὴ του δὲν ἦταν παρὰ μία πλατεῖα στὴ ΝΑ πλευρὰ τῆς πόλης, πού τὴν περιέβαλλαν κακοκτισμένα σπίτια, περιορίζοντας ἔτσι τὴν ἀρχικὰ μεγαλύτερη ἔκτασή της⁴.

Κατηγορεῖ τοὺς Τούρκους, πού καταστρέφουν κομμάτια ἀπὸ ἀρχαῖα ἐρείπια ἐνσωματώνοντάς τα σὲ δικά τους οἰκοδομήματα καὶ τάφους, ἀλλὰ δὲν παραλείπει νὰ τοὺς ἐπαινέσῃ γιὰ τὴν φροντίδα πού δείχνουν γιὰ τὴν ὕδρευση πόλεων καὶ κωμοπόλεων. Γιὰ τὸν σκοπὸ αὐτὸ ἄνοιγαν κανάλια καὶ ἔκτιζαν ἄφθονες βρύσες καὶ κιόσκια γιὰ νὰ βρῆ ἀνάπαυση ἢ ψυχὴ τους. Τὰ κιόσκια φαίνεται ὅτι ἦταν κάτι ἀσυνήθιστο γιὰ τὸ μάτι τοῦ Souciet, γιὰτὶ θεωρεῖ καλὸ νὰ μᾶς τὰ περιγράψῃ μὲ σχετικὲς λεπτομέρειες⁵.

3. Ἀπὸ τὰ 30 περίπου τουρκικὰ τζαμιά τῆς Θεσσαλονίκης 4-5 μόνον εἶχαν κτίσει οἱ Τούρκοι. Τὰ ὑπόλοιπα ἦταν παλαιότερα χριστιανικὲς ἐκκλησίες. Ἀνάμεσά τους ξεχώριζαν 4: Ἁγία Σοφία, Ἁγιος Δημήτριος, Παναγία καὶ Ἁγιοὶ Ἀπόστολοι. Τοῦ τελευταίου αὐτοῦ ἐπαινεῖ τὴν καλὴ ἀρχιτεκτονικὴ⁶.

Στὴν περιγραφή τῆς Ἁγίας Σοφίας μεταξὺ ἄλλων μνημονεύει τὴν

1. Aimé-Martin, ἔ.ἀ. σ. 73.

2. Lascaris, Salonique, σ. 14. Βλ. περιγραφή τους στοῦ Beaujour, Tableau, τ. 1 σ. 38-41. Βλ. καὶ πληροφορίες γιὰ τὸ μνημεῖο στοῦ O. Tafrafi, Topographie de Thessalonique, Paris 1913, σ. 129-130.

3. Aimé-Martin, Lettres, σ. 73. Βλ. περισσότερες λεπτομέρειες γιὰ τὸ μνημεῖο στοῦ F. de Beaujour, Voyage militaire dans l'empire othoman, τ. 1, Paris 1829, σ. 201. Βλ. ἐπίσης W. M. Leake, Travels in Northern Greece, London 1835, τ. 3 σ. 245.

4. Aimé-Martin, ἔ.ἀ. σ. 74.

5. Aimé-Martin, ἔ.ἀ. σ. 74.

6. Aimé-Martin, ἔ.ἀ. σ. 74-75.

ὑπαρξῆ ἐνὸς θρόνου ἀπὸ πορφυρίτη, ποὺ δὲν ἦταν ὅμως καλοδουλεμένος¹. Γιὰ τὴν ἐκκλησία τῆς Παναγίας, ποὺ ὅπως θὰ φανῆ παρακάτω ἀπὸ τὴν περιγραφή της εἶναι ἡ Ἀχειροποίητος, ἀναφέρει ὅτι μετατράπηκε σὲ τζαμί πρὶν ἀπὸ 80 χρόνια περίπου, δηλαδὴ γύρω στὰ μέσα τοῦ 17 αἰ. Ἡ πληροφορία αὐτὴ ἐνισχύει βέβαια τὴν ἄποψη τοῦ Χατζηϊωάννου ὅτι ἡ Ἀχειροποίητος ἄργησε νὰ μετατραπῆ σὲ τζαμί ἐφ' ὅσον δὲν τὴν μνημονεῦει ὁ Χατζῆ Κάλφα στὸ ἔργο του Rumeli und Bosna², ἀλλὰ σήμερα γνωρίζουμε καλὰ ὅτι ἡ Ἀχειροποίητος μετατράπηκε σὲ τζαμί ἀμέσως μετὰ τὴν ἄλωση τῆς πόλης³. Ἀσφαλῶς λοιπὸν ἡ ἀνακρίβεια αὐτὴ τοῦ Souciet ὀφείλεται σὲ λανθασμένες πληροφορίες ποὺ πῆρε.

Ἄλλ' ἄς ἔλθωμε τώρα στὴν περιγραφή τοῦ ναοῦ μὲ τὴν ἀξιοπρόσεκτη ἀρχιτεκτονικὴ καὶ τὴν τολμηρὴ γραμμὴ τοῦ τ ρ ο ὑ λ λ ο υ⁴ καὶ ποὺ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ εἶναι τὸ κυριότερο τζαμί τῆς πόλης: σὲ κάθε πλευρὰ (τοῦ κυρίως ἀσφαλῶς ναοῦ) ὑπάρχουν 12 μεγάλες κολόνες ἀπὸ πολυχρωμο μάρμαρο. Τὰ κιονόκρανά τους εἶναι διακοσμημένα μὲ σταυροὺς ποὺ καθόλου δὲν πείραξαν οἱ Τοῦρκοι⁵. Πραγματικὰ στὸ κεντρικὸ κλίτος τῆς Ἀχειροποιήτου ὑπάρχουν 24 κολόνες ἀπὸ πρασινωπὸ μάρμαρο μὲ ἀνάγλυφο κόσμημα σταυροῦ. Καὶ τὸ ὅτι ἀναφέρεται σὰν ἓνα ἀπὸ τὰ κυριότερα τζαμιά τῆς πόλης ἢ καλύτερα σὰν τὸ πιὸ σπουδαῖο δὲν ἀφήνει καμιὰ ἀμφιβολία ὅτι ὁ «ναὸς τῆς Παναγίας» τοῦ Souciet εἶναι ἡ Ἀχειροποίητος.

Ἀκριβῆς εἶναι ἐπίσης ἡ περιγραφή τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, ποὺ ἀποτελοῦνταν ἀπὸ τὸ κεντρικὸ κλίτος, νάρθηκα καὶ ἄλλα τέσσερα κλίτη, δύο σὲ κάθε πλευρά. Τὰ κλίτη αὐτὰ τὰ χώριζαν 4 σειρὲς ἀπὸ ἀνόμοιες κολόνες ποὺ ἐναρμονίζονταν ὅμως μεταξύ τους. Ὑπῆρχαν ἀκόμη καὶ ἕξι ὀραῖες ψηλὲς κολόνες ἀπὸ χρωματιστὸ μάρμαρο, ποὺ ὑποστήριζαν τὸ Ἱερὸ Βῆμα. Κατὰ τὴν ἄλωση τῆς Θεσσαλονίκης ἡ ἐκκλησία αὐτὴ

1. A i m é - M a r t i n, Lettres, ἔ.ἀ. σ. 75. Ὁ Τοῦρκος περιηγητὴς Ἐβλιά Τσελεμπὴ μᾶς μιλεῖ γιὰ πράσινο ἄμβωνα (κιουρσί) ποὺ βρισκόταν στὴν ἀριστερὴ πλευρὰ τοῦ τζαμιοῦ τῆς Ἁγίας Σοφίας καὶ τὸν ὁποῖο περιγράφει μὲ τὸ συνηθισμένον ὑπερβολικὸ του ἐνθουσιασμὸ (Μ ο σ χ ο π ο ὑ λ ο υ, Ἡ Ἑλλάς κατὰ τὸν Ἐβλιά Τσελεμπή. «Ἐπετηρὶς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν» 16 (1940) 339).

2. Μ ι χ. Χ α τ ζ η ἰ ω ἄ ν ν ο υ, Ἀστυγραφία Θεσσαλονίκης, σ. 80 (παρ. Ἀ λ. Λ ἔ τ σ α ς, Ἱστορία τῆς Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1961, σ. 275).

3. Α ρ. V a k a l o p o u l o s, Zur Geschichte der Acheiropoeitos und H. Paraskevikirche in Saloniki nach der Eroberung der Stadt durch die Türken in Jahre 1430. «Byzantinische Zeitschrift» 37 (1937) 372-375.

4. A i m é - M a r t i n, ἔ.ἀ. σ. 75. Καὶ ὁ Ἐβλιά ἀναφέρει ὅτι τὸ Ἑσκὶ τζαμί ἔχει θόλο τετραγωνικὸ μολυβδοσκεπάστο (Μ ο σ χ ο π ο ὑ λ ο υ, ἔ. ἀ. σ. 340).

5. A i m é - M a r t i n, Lettres, ἔ.ἀ. σ. 75.

βρισκόταν σε πολύ καλή κατάσταση, αλλά λίγα χρόνια πριν από την επίσκεψη του Souciet το οικοδόμημα είχε ραγισμένη όροφη και κινδύνευε να καταρρεύσει. Για να το επιδιορθώσουν, πούλησαν το μολύβι της στέγης και το αντικατέστησαν με κεραμίδια¹. Στο υπόγειο της εκκλησίας υπήρχε ένα πηγάδι, για το οποίο οι Έλληνες έλεγαν ότι ήταν θαυματουργό². Όπως βλέπουμε είναι πολύ ζωντανή άκρη, αν και παραλλαγμένη, ή παράδοση για το μύρο που ανάβλυζε από τον τάφο του Αγίου Δημητρίου.

Άξιοπρόσεκτο είναι το ότι ο Souciet δεν μνημονεύει καθόλου τον ναό του Αγ. Γεωργίου, που ο Έβλια τον χαρακτηρίζει «περίλαμπρο τζαμί»³ και για τον οποίο μας μιλούν όλοι σχεδόν οι περιηγητές που πέρασαν κατά διάφορες εποχές από την πόλη⁴. Πού οφείλεται ή παράλειψη αυτή; Η άπορία μας λύνεται αν προσέξουμε τον Souciet σε ό,τι μας διηγείται χωριστά για ένα άλλο τζαμί, χωρίς όμως να μας δίνει το όνομά του. Στην άλλη λοιπόν αυτού του τζαμιού, που βρίσκεται πολύ κοντά στ' ανατολικά τείχη και που άλλοτε ήταν εκκλησία, είδε ένα μεγάλο μαρμάρινο θρόνο, αρκετά καλοδουλεμένο, απ' όπου οι εντόπιοι υποστήριζαν ότι κήρυξε ο Απόστολος Παύλος. Σ' ένα κοίλωμα του τζαμιού διατηρούνταν μεγάλη ποσότητα παξιμαδιών από την εποχή που ο Μουράτ Β' κατέλαβε την πόλη.

Η είδηση αυτή, καθώς και άλλες που θα ιδούμε παρακάτω, μας δείχνουν πόσο ζωντανές εξακολουθούσαν να είναι οι αναμνήσεις και οι παραδόσεις οι σχετικές με την άλωση της Θεσσαλονίκης. Σε απόσταση μισής λεύγας από το τζαμί υπήρχε ένα αρκετά μεγάλο ύψωμα, που φαινόταν ότι κατά ένα μέρος ήταν τεχνητό. Στο ύψωμα αυτό, που σύμφωνα με συνήθειά τους κατασκεύασε το στράτευμα, είχε στηθή ή σκηνή του σουλτάνου. Και

1. A i m é - M a r t i n, έ.ά. σ. 75. Βλ. σουλτανική απόφαση 8 'Απριλίου 1708 για έπισκευή της στέγης και όρισμένων τοίχων του Κασμιέ τζαμί στού Ι. Β α σ δ ρ α β έ λ λ η, 'Ιστορικά 'Αρχεία Μακεδονίας. Α', 'Αρχείον Θεσσαλονίκης, 1695-1912, Θεσσαλονίκη 1952, σ. 81-82. Βλ. και έπιβεβαίωση της πληροφορίας του Souciet, στην σ. 184-185, όπου σε φερμάνι του 1728 αναφέρεται ή απόφαση να πωληθή ή μολύβδινη στέγη του ναού και ν' αντικατασταθή με κεραμίδια.

2. Για την κρύπτη και την παράδοση για το μύρο βλ. Κ. Μ έ ρ τ ζ ι ο υ, Μνημεία Μακεδονικής 'Ιστορίας, Θεσσαλονίκη 1947, σ. 201, βλ. έπίσης K h i t r o n o, Itinéraires russes en Orient, Génève 1889, σ. 263, όπου μαρτυρία του μοναχού 'Ησαΐα (1489). Και ό 'Έβλια, που είχε έπισκεφθή την Θεσσαλονίκη λίγο μετά τα μέσα του 17 αϊ. (1668), σημειώνει την ύπαρξη «φρέατος ύδατος ζωής» του όποιου όμως ή πόσις προκαλεί έμετό (Μ ο σ χ ο π ο ύ λ ο υ, 'Η 'Ελλάς κατά τον 'Έβλια Τσελεμπί. «'Επετηρίς 'Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών» 16 (1940) 343).

3. Μ ο σ χ ο π ο ύ λ ο υ, έ.ά. σ. 340.

4. Βλ. π.χ. Μ έ ρ τ ζ ι ο υ, Μνημεία σ. 133-134. B e a u j o u r, Tableau du commerce, τ. 1, σ. 36-37. M. E. M. C o u s i n é r y, Voyage dans la Macédoine, Paris 1831, τ. 1 σ. 34-35, L e a k e, Travels in Northern Greece, London 1835, τ. 3 σ. 240 κ.ά.

μετὰ τὸ ξεστήσιμο τῆς σκηνῆς μάζεψαν στὸ ἴδιο σημεῖο χώματα, δημιουργώντας ἔτσι ἓνα εἶδος νέου ὑψώματος, γιατί ἐπικρατοῦσε ἡ ἀντίληψη ὅτι δὲν ἔπρεπε κανεὶς νὰ ξαναπατήση στὸ χῶρο ἐκεῖνο, ποὺ φιλοξένησε τὸν σουλτάνο ¹.

Τὰ στοιχεῖα λοιπὸν ποὺ ἔχουμε στὰ χέρια μας γιὰ τὴν ταύτιση αὐτοῦ τοῦ τζαμιοῦ εἶναι τρία : 1) ὅτι βρισκόταν πολὺ κοντὰ στ' ἀνατολικά τείχη· 2) ὅτι σωζόταν σ' αὐτὸ ἓνας βυζαντινὸς θρόνος, καὶ 3) ὅτι ὑπῆρχε παράδοση γιὰ σωζόμενα παξιμάδια ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς πολιορκίας. Μιὰ ματιὰ στὸ σχεδιάγραμμα τῆς παλιᾶς Θεσσαλονίκης ² μᾶς δείχνει πόσο κοντὰ στὰ ἀνατολικά τείχη ἦταν ὁ ναὸς τοῦ Ἁγ. Γεωργίου. Ἄλλὰ καὶ ὁ ἀναφερόμενος θρόνος δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι εἶναι ὁ γνωστὸς ἄμβων τοῦ Ἁγ. Γεωργίου ποὺ στὰ τέλη τοῦ 19 μὲ ἀρχὲς 20 αἰ. μεταφέρθηκε στὴν Κωνσταντινούπολη ³ καὶ ποὺ φυσικὰ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη βρισκόταν ἀκόμη στὸ τζαμί ⁴. Ἄν προστεθῆ καὶ τὸ τρίτο στοιχεῖο, δὲν ἀφήνει καμιὰ ἀμφιβολία σχετικὰ μὲ τὴν ταυτότητα τοῦ τζαμιοῦ. Ἕνας σύγχρονος τοῦ Souciet Ρῶσος μοναχός, ὁ Basile Barskij, ποὺ ἐπισκέφθηκε ἐπίσης τὴν Θεσσαλονίκη, ἄκουσε καὶ ὁ ἴδιος τὴν παράδοση γιὰ «τὰ ξεραμένα ψωμιά ποὺ εἶχε» σ' ἓνα μεγάλο τζαμί κτισμένο σὲ σχῆμα κυκλικὸ σὰν μία κολόνα καὶ ποὺ παλαιότερα ἦταν ἐκκλησία» ⁵. Τὸ μόνο κυκλικὸ τζαμί τῆς Θεσσαλονίκης ποὺ κάποτε ἦταν ἐκκλησία εἶναι ὁ Ἅγιος Γεώργιος (Ροτόντα).

Σχετικὰ μὲ τὰ παξιμάδια, ποὺ ἀναφέρουν οἱ δύο περιηγητὲς, δὲν πιστεύω ὅτι ἦταν λείψανα ἀπὸ τὴν πολιορκία τῆς Θεσσαλονίκης, γιατί ἤδη ἡ χρονικὴ ἀπόσταση εἶναι πολὺ μεγάλη, κοντὰ 300 χρόνια. Καὶ οὔτε θὰ εἶχε

1. Aimé-Martin, Lettres, σ. 75.

2. Tafrali, Topographie de Thessalonique, ὅπου στὸ τέλος σχεδιάγραμμα τῆς Θεσσαλονίκης.

3. Π. Παπαγεωργίου, Μνημεῖα τῆς ἐν Θεσσαλονίκη λατρείας τοῦ Ἁγ. Δημητρίου. «Byzantinische Zeitschrift» 17 (1908) 372.

4. Γιὰ τὸν ἄμβωνα μᾶς μιλεῖ καὶ ὁ Ἑβλιά Τσελεμπί, ποὺ στὰ 1668 ἐπισκέφθηκε τὴν Θεσσαλονίκη: «ὑπάρχει δὲ καὶ ἄμβων ἐκ μονολίθου μαρμάρου μὲ ἕξ πόδας, ὅπως ἐπ' αὐτοῦ ἐπαγγέλλεται ἡ ἑσπερινὴ προσευχή, ὅστις μένει εἰς τὸν ἐσωτερικὸν κῆπον καὶ ὁ ἄμβων οὗτος εἶναι ἀξιοθέατος καὶ μοναδικὸς εἰς τὸ εἶδος του» (Μοσχόπουλου, Ἡ Ἑλλάς κατὰ τὸν Ἑβλιά Τσελεμπί, ἔ.ἀ. 16 (1940) 342). Ὡστε καὶ στίς πρώτες δεκαετίες τοῦ 18ου αἰ. ἐξακολουθοῦσε νὰ βρίσκεται στὴν ἴδια θέση, δηλαδὴ στὴν αὐτὴ τοῦ τζαμιοῦ. Βλ. παρόμοια παράδοση στοῦ Cousinéry, Voyage, τ. 1 σ. 34, ὅπου ὁμως ἀναφέρεται ὅτι ὁ Ἀπόστολος Παῦλος κήρυξε ἀνεβασμένος σ' ἓνα λίθινο τετράγωνο ὄγκο, ποὺ τὴν ἐποχὴ τοῦ Γάλλου προξένου (19 αἰ.) βρισκόταν στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναοῦ.

5. D. Hemmerding-Iliaidou, Relation de Basile Barskij. «Balkan Studies» 2 (1961) 297.

κανένα λόγο ή διατήρησή τους. Ἡ πληροφορία ὅμως αὐτὴ σὲ συνδυασμὸ μὲ κάποια ἄλλη τοῦ Ἐβλιᾶ Τσελεμπή μπορεῖ νὰ μᾶς μεταφέρῃ σὲ κάπως νεώτερα χρόνια, ὅταν ἡ Ροτόντα, πού ὡς τὴν ἐποχὴ ἐκείνη (1590) ἦταν στὰ χέρια τῶν χριστιανῶν, καταλήφθηκε βίαια ἀπὸ τοὺς Τούρκους καὶ μετατράπηκε σὲ τζαμί· «Μίαν ἡμέραν τοῦ 988 (1580) ἐνῶ ἦτο ἐκκλησία ὁ ἅγιος ἀναφωνῶν μεθ' ὄλων τῶν σοφίδων (καλογέρων) τὸ Ἄλλάχ, Ἄλλάχ! ἔκαμιν ἔφοδον, ἐκκυρίευσεν τὴν μονὴν ταύτην ἐκ τῶν χειρῶν τῶν παπάδων καὶ τὴν μετέτρεψεν εἰς μωαμεθανικὸν τέμενος»¹. Φαίνεται λοιπὸν ὅτι ἡ εἰσβολὴ τῶν Τούρκων στὴν ἐκκλησία ἐγίνε σὲ ὥρα λειτουργίας, ὅποτε πιθανότατα, εὐλαβικὰ χέρια χριστιανῶν, μέσα στὴν ταραχὴ πού ἐπακολούθησε, βρῆκαν τὴν εὐκαιρία νὰ κρύψουν τὶς «λειτουργιές», οἱ ὁποῖες θὰ μοιράζονταν μετὰ τὸ τέλος τῆς λειτουργίας, γιὰ ν' ἀποφύγουν τὴν βεβήλωση ἀπὸ τὰ χέρια τῶν ἀπίστων. Ἴσως πάλι ἡ ἀπόκρυψή τους νὰ μὴν ἐγίνε συνειδητὰ, ἀλλὰ μπορεῖ νὰ ξεχάστηκαν σὲ καμιὰ γωνιὰ τοῦ ναοῦ κατὰ τὴν ὀρμητικὴ εἴσοδο τῶν Τούρκων καλογέρων. Ἔτσι μὲ τὸν καιρὸ ξεχάστηκε πιθανὸν ἢ πραγματικὴ προέλευση τῶν κομματιῶν αὐτῶν καὶ πλάστηκε ἡ παράδοση γιὰ παξιμάδια πού σώζονταν ἀπὸ τὸν καιρὸ τῆς πολιορκίας καὶ τῆς ἄλωσης τῆς πόλης, γεγονότος πῶς σημαντικοῦ καὶ συνταρακτικοῦ ἀπὸ τὴν μετατροπὴ τῆς χριστιανικῆς ἐκκλησίας σὲ τζαμί.

Ὁ Souciet σημειώνει καὶ τὴν ὑπαρξὴ δύο τεκέδων χωρὶς ὅμως νὰ μᾶς προσδιορίζῃ ἀκριβῶς τὴν θέση τους. Ἄναφέρει ἀπλῶς ὅτι ὁ ἕνας βρισκόταν μέσα στὴν πόλη καὶ ὁ ἄλλος, μὲ μεγάλο περίβολο, σὲ λόφο ἔξω ἀπὸ τὰ τεῖχη². Ὁ δεῦτερος αὐτὸς εἶναι ἀσφαλῶς ὁ τεκές τοῦ Δζελαλεδδὶν Ρουμῆ, γιὰ τὸν ὁποῖο ἀναφέρει ὁ Ἐβλιᾶ Τσελεμπή ὅτι βρισκόταν ἔξω ἀπὸ τὴν πύλη Γενὶ καποῦ (στὰ ΒΔ δηλαδὴ τῆς πόλης) καὶ εἶχε θέα πρὸς τὴν θάλασσα³. Στὰ μοναστήρια αὐτὰ ἔμενε μικρὸς ἀριθμὸς δερβισῶν (8-10) πού σὲ ὀρισμένες μέρες συνήθιζαν νὰ περιστρέφονται μὲ καταπληκτικὴ ταχύτητα μέσα στὸ τζαμί τους. Οἱ δερβίσεσ αὐτοὶ βρίσκονταν ὑπὸ τὶς διαταγὲς ἑνὸς

1. Μοσχόπουλο, Ἡ Ἑλλάς κατὰ τὸν Ἐβλιᾶ Τσελεμπή, ἔ.ἄ. 16 (1940) 342. Ἡ παρατήρηση τοῦ Τούρκου ἐκδότη τοῦ ὀδοιπορικοῦ τοῦ Ἐβλιᾶ ὅτι τὸ ἔτος Ἐγίρας εἶναι τὸ 998 (1590) καὶ ὄχι τὸ 988 (1580) (Μοσχόπουλο, ἔ.ἄ. σ. 342 ὑποσ.) εἶναι σωστὴ, γιὰτὶ ὑπάρχει καὶ μαρτυρία τοῦ Gabriele Cavazza, πού συνόδευε ὡς γραμματεὺς τὸ βάλιο Λορέντζο Μπερνάρδο στὸ ταξίδι του πρὸς τὴν Κωνσταντινούπολη, πού ἀναφέρει ὅτι 7 μῆνες πρὶν ἀπὸ τὴν ἀφιξή του στὴν Θεσσαλονίκη (ἔφθασε τὸν Μάιο τοῦ 1591) εἶχε μετατραπῆ σὲ τζαμί ἡ ἐκκλησία τῶν Ἀγγέλων (Ροτόντα) (βλ. Μέρτζιο, Μνημεῖα, σ. 133-134. βλ. καὶ ὑποσ. 1 σελίδος 134).

2. Aimé-Martin, Lettres, σ. 75.

3. Μοσχόπουλο, ἔ.ἄ. σ. 346. βλ. καὶ σχεδιάγραμμα στοῦ Tafrafi Topographie.

ισόβιου θρησκευτικού ἀρχηγού. Εἶχαν τὸ δικαίωμα νὰ παντρευτοῦν, ἀλλὰ οἱ γυναῖκες τους δὲν ἐπιτρεπόταν νὰ ἐπισκεφτοῦν τὸν τεκέ¹.

Ὁ Γάλλος μισσιονάριος περιορίζει τὸν ἀριθμὸ τῶν χριστιανικῶν ἐκκλησιῶν σὲ 12-13², ἐνῶ ὁ σύγχρονός του Basile Barskij τις ἀνεβάζει σὲ 30³, ἀριθμὸ μᾶλλον ὑπερβολικό. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ παρατήρηση τοῦ Souciet ὅτι οἱ χριστιανικὲς ἐκκλησίαι ἦταν ὅλες κρυμμένες πίσω ἀπὸ σπίτια, γιὰ νὰ μὴ δίνουν στόχο στοὺς Τούρκους, ἐνῶ ἀντίθετα οἱ ἐβραϊκὲς συναγωγές (30 τὸν ἀριθμὸ) βρίσκονται ἐπάνω σὲ δρόμους⁴.

Ἰδιαίτερο λόγο μᾶς κάνει ὁ Souciet γιὰ τὸν μητροπολιτικὸ ναὸ τῆς πόλης, ποῦ ἦταν ἀφιερωμένος φυσικὰ στὸν Ἅγιο Δημήτριο, ἀφοῦ τὴν παλαιοχριστιανικὴ ἐκκλησία τοῦ πολιοῦχου οἱ κατακτητὲς τὴν εἶχαν κάμει τζαμί (1493). Δὲν μᾶς ἀναφέρει σὲ ποιοὺ σημεῖο τῆς πόλης βρισκόταν ὁ μητροπολιτικὸς ναός. Ξέρομε ὅμως ἀπὸ ἄλλες μαρτυρίες ὅτι ὁ ναὸς αὐτὸς ἦταν κτισμένος στὴν θέση, ὅπου σήμερα ἡ ἐκκλησία τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ⁵. Ὁ ναὸς σὲ ρυθμὸ βασιλικῆς εἶχε κεντρικὸ κλίτος, δύο πτέρυγες καὶ νάρθηκα. Στὴν μία πτέρυγα ὑπῆρχε χωριστὸς διάδρομος ἀποκλειστικὰ γιὰ τις γυναῖκες. Τὴν συνήθεια νὰ στέκονται οἱ γυναῖκες χωριστὰ ἀπὸ τοὺς ἄνδρες τὴν βρίσκει ἀξιέπαινη ὁ Γάλλος μισσιονάριος, ἐνῶ δὲν φαίνεται νὰ τοῦ ἀρέσει ἡ ἔλλειψη ἀγαλμάτων ἀπὸ τις ἐκκλησίες τῶν Ἑλλήνων. Ἀκόμη δὲν τοῦ ἄρεσαν οἱ ἀγιογραφίες ποῦ στόλιζαν τὸ ξυλόγλυπτο τέμπλο τοῦ μητροπολιτικοῦ ναοῦ· βρίσκει ὅτι τοὺς λείπει ἡ φυσικότητα καὶ ἡ λεπτότητα⁶. Ἐκεῖ φυλαγόταν τὸ σκῆνωμα τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ, πρὸς τιμὴ τοῦ ὁποῦ γινόταν λειτουργία μιὰ ἀπὸ τις Κυριακὲς τῆς Τεσσαρακοστῆς. Ὁ Souciet ἀναφέρει ὅτι ὑπῆρχαν ὀρισμένοι ποῦ δὲν πίστευαν στὴν ἀγιότητα τοῦ Παλαμᾶ καὶ ὅτι ἕνας ἀπὸ τοὺς τελευταίους ἀρχιεπισκόπους δὲν

1. Aimé-Martin, ἔ.ἀ. σ. 75.

2. Aimé-Martin, ἔ.ἀ. σ. 75.

3. Hemmerdinger-Iliadou, Thessalonique en 1726. «Balkan Studies» 2 (1961) 296.

4. Aimé-Martin, ἔ.ἀ. σ. 75.

5. Π. Παπαγεωργίου, Θεσσαλονίκης ἱστορικὰ καὶ ἀρχαιολογικά, σ. 3, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ μὲ τὸ κτίσιμο τοῦ νέου μητροπολιτικοῦ ναοῦ παράδοση. Ὁ Abbé Bellej, 50 περίπου χρόνια ὕστερα ἀπὸ τὸν Souciet, ἀναφέρει ὅτι ὁ μητροπολιτικὸς ναὸς τῆς πόλης ἦταν ἀφιερωμένος στὴν Παναγία (Tafel, De Thessalonica, σ. 348). Προφανῶς πρόκειται γιὰ τὸν ἴδιο ναὸ, ὅπου θὰ ὑπῆρχε συλλατρεία Ἁγίου Δημητρίου καὶ Παναγίας. Βλ. σχετικὰ Ἄδ. Ἀδαμαντίου, Ἡ βυζαντινὴ Θεσσαλονίκη, ἐκδ. β', ἄ. ἔ., σ. 120. Τὴν ὑπόθεση αὐτὴ ἐνισχύει ἴσως καὶ ἡ ὑπαρξὴ μεγάλης εἰκόνας τῆς Θεοτόκου στὸ κέντρο τοῦ ναοῦ κοντὰ σ' ἐκεῖνες τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, Παντοκράτορος καὶ τῶν Ταξιαρχῶν (Βλ. Παπαγεωργίου, ἔ.ἀ. σ. 4).

6. Aimé-Martin, Lettres, ἔ.ἀ. σ. 75-76. Πρβλ. περιγραφή τοῦ ναοῦ καὶ στοῦ Παπαγεωργίου, ἔ.ἀ. σ. 3-4, ὅπου σημειώνεται ὅτι ὁ ναὸς εἶχε ξύλινες κολόνες.

μίλησε καθόλου για τὸ τιμώμενο πρόσωπο τὴν ἡμέρα τῆς γιορτῆς του¹. Ἐὰς μὴν ξεχνοῦμε ὅμως ὅτι βρισκόμαστε στὸν 18 αἰ. καὶ εἶναι ἀπίθανο νὰ ὑπάρχουν κατάλοιπα τῶν ἡσυχαστικῶν ἐρίδων. Ὁ ἰησουίτης μισσιονάριος ἀποδίδει μᾶλλον στοὺς ὀρθοδόξους τὴν γνώμη πὺ ἐίχε ὁ ἴδιος καὶ οἱ Δυτικοὶ γενικότερα γιὰ τὸν Γρηγόριο Παλαμᾶ.

Οἱ ἄλλες σημαντικὲς ἐκκλησίες τῆς Θεσσαλονίκης μὲ τις ἀντίστοιχες ἐνορίες τους εἶναι, κατὰ τὸν Souciet, τοῦ Ἁγ. Ἀθανασίου, τοῦ Ἁγ. Νικολάου, Ἁγ. Μηνᾶ, Ἁγ. Κωνσταντίνου καὶ τῆς Παναγίας τῆς Bienheureuse. Γιὰ τὴν τελευταία μαθαίνουμε ὅτι κάηκε 40 περίπου χρόνια πρὶν ἀπὸ τὴν ἐπίσκεψη τοῦ Γάλλου μισσιοναρίου καὶ ὅτι οἱ χριστιανοὶ πλήρωσαν 1500 ἄσπρα γιὰ νὰ πετύχουν τὴν ἄδεια νὰ τὴν ξανακτίσουν. Ἐπὶ πλέον ἄλλοι πρόσφεραν χρήματα, ἄλλοι ὑλικά, μερικοὶ τὴν προσωπικὴ τους ἐργασία κι ἔτσι τὸ ἔργο τελείωσε σὲ μικρὸ χρονικὸ διάστημα. Ἡ ἐκκλησία αὐτὴ ἦταν καλοκτισμένη μὲ κανονικὸ σχῆμα καὶ πολὺ καθαρὴ στὸ ἐσωτερικὸ². Μὲ ἀρκετὴ βεβαιότητα μποροῦμε νὰ ταυτίσωμε τὴν ἐκκλησία αὐτὴ μὲ τὴν Μεγάλῃ Παναγία, ἡ ὁποία «ῥκοδομήθη ἐκ βᾶθρων καὶ ἐγκαινιάσται κατὰ τὸ ἔτος ἀπκζ'» (1727) στὴν θέση παλαιᾶς μονῆς τῆς Θεοτόκου³. Τὸ ἔτος ἀνοικοδομήσεώς της συμπίπτει μὲ τὴν ἐποχὴ πὺ ὁ Souciet βρισκόταν στὴν Θεσσαλονίκη. Ἀκόμη ὁ Γάλλος μισσιονάριος μᾶς μιλεῖ γιὰ ἐνοριακὴ ἐκκλησία καὶ τέτοια ἦταν ἡ Μεγάλῃ Παναγία⁴, πὺ βρισκόταν στὴν ἑλληνικὴ συνοικία τοῦ Ἱπποδρομίου. Ἐὰν ἡ ὑπόθεση αὐτὴ εἶναι σωστὴ, τότε κερδίζομε τὸν χρόνο καταστροφῆς τῆς μονῆς τῆς Θεοτόκου πὺ, σύμφωνα μὲ τὴν πληροφορία τοῦ Souciet, τοποθετεῖται στὴν τελευταία δεκαετία τοῦ 17ου αἰ. δηλαδὴ γύρω στὰ 1690.

Ὁ Souciet μᾶς μιλεῖ ἀκόμη γιὰ τὸ μοναδικὸ στὴν πόλη τῆς Θεσσαλονίκης μοναστήρι, τὸ γνωστὸ Τσαοὺς μοναστήρι. Ἐκουσε καὶ ὁ ἴδιος τὴν σχετικὴ μὲ τοὺς μοναχοὺς του παράδοση, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία αὐτοὶ εἶχαν βοηθήσει τοὺς Τούρκους νὰ γίνουν κύριοι τῆς πόλης. Γι' αὐτὸν ἀκριβῶς τὸν λόγο εἶχαν ἐξασφαλίσει πολλὰ προνόμια. Μὲ τὸ πέρασμα ὅμως τῶν χρόνων, καθὼς ἐξασθένησε ἡ ἀνάμνηση τῶν ὑπηρεσιῶν τους, οἱ Τούρκοι περιόρισαν τὰ προνόμια πὺ τοὺς εἶχαν δώσει. Στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 18 αἰ. στὸ μοναστήρι ζοῦσαν 10-12 φιλήσυχοι μοναχοὶ⁵. Ἐντύπωση μᾶς

1. Aimé - Martin, ἔ.ἀ. σ. 76.

2. Aimé - Martin, ἔ.ἀ. σ. 76.

3. Π. Ν. Παπαγεωργίου, Περὶ χειρογράφου Εὐαγγελίου Θεσσαλονίκης, «Byzantinische Zeitschrift» 6 (1897) 538.

4. Βλ. στοῦ Παπαγεωργίου, ἔ.ἀ. σ. 538, τὴν πληροφορία ὅτι ὁ ναὸς καὶ ἡ ἐνορία του σὲ τουρκικὰ ἔγγραφα ὀνομάζεται «Κεμπὶρ μοναστήρι» (Ἱερὸ μοναστήρι).

5. Aimé - Martin, ἔ.ἀ. σ. 76.

κάνει ἡ εἶδηση ὅτι στὴν πόλη δὲν ὑπῆρχαν μοναχές, παρὰ μόνο κοπέλλες περασμένης ἡλικίας ἢ χῆρες ντυμένες στὰ μαῦρα, ποὺ εἶχαν ἀποσυρθῆ ἀπὸ τὰ ἐγκόσμια ¹. Μήπως μὲ αὐτὸ ἐννοεῖ ὅτι μόναζαν κατ' ἴδιαν; Τότε ὅμως τί ἔγιναν τὰ γυναικεῖα μοναστήρια γιὰ τὰ ὁποῖα εἶχαμε παλαιότερες μαρτυρίες; Συγκεκριμένα ὁ Gabriele Cavazza, ποὺ ἐπισκέφθηκε τὴν Θεσσαλονίκη στὰ 1591, μιλά γιὰ μοναστήρι μὲ ἑλληνοορθόδοξες καλογριές στὴν ἀρχὴ τῆς ἐβραϊκῆς συνοικίας ². Καὶ ὁ σύγχρονός του σχεδὸν Θεσσαλονικέας ἱερέας Ἰωάννης Θεολοῖτης σημειώνει τὴν ὑπαρξὴ τοῦ γυναικεῖου μοναστηριοῦ τῆς Ἁγίας Θεοδώρας, ὅπου ζοῦσαν, ὅπως λέγει, 200 μοναχές ³. Ἄλλὰ καὶ ὁ Robert de Dreux, ποὺ περνᾷ στὰ 1665, ἀναφέρει τὴν ὑπαρξὴ τριῶν γυναικεῖων μοναστηριῶν μὲ καλογριές ⁴. Μένει λοιπὸν νὰ υποθέσουμε εἴτε ὅτι ὁ Souciet μᾶς δίνει ἐσφαλμένη πληροφορία, εἴτε ὅτι τὴν ἐποχὴ αὐτὴ (1726-1734) δὲν ὑπῆρχε στὴν πόλη γυναικεῖο μοναστήρι.

4. Ὁ Γάλλος μισσιονάριος ἀναφέρει ἀκόμη τὰ γνωστὰ γιὰ τὴν κοινοτικὴ ὀργάνωση τῶν Ἑλλήνων κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς τουρκοκρατίας — θεσμοὶ ποὺ κρατᾷ κατὰ παράδοση ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους χρόνους ⁵. Παρατηρεῖ ὅτι παρ' ὅλο ποὺ οἱ Ἕλληνες ἦταν ὑπόδουλοι τῶν Τούρκων, εἶχαν ὅμως τοὺς ἄρχοντές τους. Καὶ οἱ ἄρχοντες αὐτοὶ φρόντιζαν γιὰ τὴν κατανομὴ τῶν φόρων τῆς κοινότητος. Ὁ ἀρχιεπίσκοπος, πνευματικὸς τους ἀρχηγός, εἶχε βοηθοὺς στὸ ἔργο του τοὺς ἀνώτερους ἱερωμένους, τὸν μεγάλο οἰκονόμο, πρωτοσύγκελλο κ.λ. Ὁ Souciet μὲ τάση ἴσως νὰ μειώσῃ τὴν ὀρθόδοξη ἐκκλησία, δὲν παραλείπει νὰ μᾶς ἀναφέρῃ καὶ κάποιο σκάνδαλο, ποὺ δημιουργήθηκε στὴν ἐκκλησιαστικὴ κοινότητα τῆς πόλης λίγα χρόνια νωρίτερα : τὴν ἀνάμειξη δηλαδὴ κάποιου λαϊκοῦ σὲ ζητήματα τῆς ἀρχιεπισκοπῆς. Φρόντιζε, ὅπως λέει, γιὰ τὰ εἰσοδήματά της καὶ ὁ ἴδιος ἔδινε ἄδεια στοὺς παπάδες νὰ ἱεουργοῦν καὶ νὰ ἐξομολογοῦν ἢ τοὺς τὸ ἀπαγόρευε ⁶.

Πραγματικὰ ὅμως πολὺτιμες κι ἐντελῶς πρωτότυπες, ἀπ' ὅσο τουλάχιστον ξέρομε, εἶναι οἱ πληροφορίες τοῦ Souciet γιὰ τὴν λειτουργία ποὺ

1. Ἐ.ἀ. σ. 76.

2. Μέρτζιου, Μνημεῖα, σ. 135. Τὸ μοναστήρι ποὺ ἀναφέρει ὁ Cavazza θὰ πρέπη νὰ εἶναι τῆς Ἁγίας Θεοδώρας.

3. Κ. Δυοβουνιώτου, Τὸ ὑπ' ἀριθμὸν 21 χειρόγραφον τῆς Πανεπιστημιακῆς Βιβλιοθήκης τῆς Τιβίγγης. «Πρακτικὰ Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν» 11 (1936) 273.

4. Robert de Dreux, Voyage en Turquie et en Grèce, Paris 1925, σ. 99-100.

5. Βλ. σχετικὰ Βακαλοπούλου, Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ, τ. 2 σ. 279-285, ἰδίως σ. 283, ὅπου γίνεται λόγος γιὰ τὸν κοινοτικὸ θεσμό στὴν Θεσσαλονίκη.

6. Aimé-Martin, Lettres, ἔ.ἀ. σ. 76.

γινόταν στην εκκλησία του Ἁγίου Δημητρίου τὴν ἡμέρα τῆς γιορτῆς του (6 Νοεμβρίου¹, μὲ τὸ Γρηγοριανὸ ἡμερολόγιο, ποὺ ἀκολουθοῦσε ὁ Souciét). Χάρη στὴν συντηρητικὴ ποὺ διακρίνει τοὺς τύπους τῆς λατρείας γενικὰ δὲν φαίνεται ν' ἄλλαξε καὶ πολὺ ὁ τρόπος λειτουργίας κατὰ τὴν γιορτὴ τοῦ Ἁγίου, μέρα ποὺ ὅλη ἡ Θεσσαλονικὴ πανηγύριζε τὴν μνήμη τοῦ πολιοῦχου τῆς. Βέβαια κατὰ τοὺς αἰῶνες αὐτοὺς τῆς σκλαβιάς εἶχε χαθῆ ὁ πανεθνικὸς χαρακτήρας ποὺ εἶχαν ἄλλοτε οἱ γιορτῆς τοῦ Ἁγίου Δημητρίου² καὶ θὰ εἶχε μειωθῆ ἡ μεγαλοπρέπειά τους. Ὅπως ὅποτε ὅμως οἱ Θεσσαλονικεῖς ἐξακολουθοῦσαν νὰ τιμοῦν τὸν πολιοῦχο τους δίνοντας τὴν δυνατὴ λαμπρότητα καὶ ἐπισημότητα στὴν λειτουργία ποὺ γινόταν τὴν ἡμέρα τῆς μνήμης του. Γι' αὐτὸ ἀξίζει νὰ σταθοῦμε στὴν περιγραφή τῆς λειτουργίας αὐτῆς καὶ νὰ τὴν δοῦμε ἔτσι, ὅπως μᾶς τὴν δίνει ἕνας αὐτόπτης μάρτυρας τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, ἕνας καθολικὸς μισσιονάριος, ὁ Souciét, ποὺ τονίζει ἐκεῖνα ἀκριβῶς τὰ σημεῖα, τὰ ὁποῖα βρῖσκει ὅτι διαφέρουν ἀπὸ τὸ λατινικὸ τυπικὸ.

Τὴν ἡμέρα λοιπὸν αὐτὴ συγκεντρώθηκαν στὴν Θεσσαλονικὴ οἱ 7 ἐπίσκοποι ποὺ ὑπάγονταν στὴν δικαιοδοσία τῆς Ἀρχιεπισκοπῆς τῆς³. Τὸ βράδυ τῆς παραμονῆς εἶχε τελεσθῆ ἡ ἱερὴ ἀκολουθία καὶ τὰ ξημερώματα, στὶς 6 30', ἀνήμερα τῆς γιορτῆς ἄρχισε ἡ κυρίως λειτουργία. Σ' ἕνα θρόνο στὸ βάθος τῆς ἐκκλησίας καθόταν ὁ ἀρχιεπίσκοπος ντυμένος μὲ πολυτελεῖ ροῦχα. Φοροῦσε ἕνα λευκὸ μεταξωτὸ ἔνδυμα μὲ χρυσὰ λουλούδια (ἐννοεῖ τὸ στιχάριο) καὶ ἀπὸ ἐπάνω ἕνα δεύτερο μὲ κοντὰ ἀλλὰ φαρδιά μανίκια (πρόκειται γιὰ τὸν σάκκο) ἀπὸ κόκκινο δαμασκηνὸ μὲ μεγάλα χρυσὰ καὶ μεταξωτὰ λουλούδια. Κάτω ἀπὸ τὸν δεξί του βραχίονα κρεμόταν ἕνα τετράγωνο κομμάτι σὰν κάλυμμα δισκοπότηρου (ἐννοεῖ τὸ ἐπιγονάτιο),

1. Ἐ.δ. σ. 76-77.

2. Βλ. Ἀντ. Παπαδοπούλου, Αἱ ἑορταὶ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου ἐν Θεσσαλονικῇ, Θεσσαλονικὴ 1963, ὅπου ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

3. Γιὰ τὶς ἐπισκοπὲς τὶς ὑπαγόμενες στὴν ἀρχιεπισκοπὴ Θεσσαλονικῆς βλ. ἐγκύκλιο Οἰκουμ. Πατριάρχου Νεοφύτου τῆς 10ης Ἰουλίου 1793 πρὸς τὸν μητροπολίτη Θεσσαλονικῆς καὶ τοὺς ὑπ' αὐτὸν 8 ἐπισκόπους (Κίτρος, Καμπανίας, Πλαταμῶνος, Σερβίων, Πολυανῆς, Πέτρας, Ἀρδαμερίου καὶ Ἱερισσοῦ) στοῦ Ἀλ. Λαυριώτη Τὸ Ἅγιον Ὅρος μετὰ τὴν ὀθωμανικὴν κατάκτησιν. «Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν» 32 (1963) 164. Βλ. ἐπίσης Cousinéry, Voyage, τ. 1 σ. 48-49, ὁ ὁποῖος ἀναφέρει ὅτι ἐπὶ ἐπισκοπὲς ὑπάγονται στὴν μητρόπολη Θεσσαλονικῆς ἀπὸ τὶς ὁποῖες κυριώτερες ἦταν: Γαλάτιστας, Καψοχωρίου, Κίτρος, Ρεντίνας καὶ Πλαταμῶνος. Ὁ O. Tafra li, (Thessalonique au XIV s., Paris 1913, σ. 91) ἀναφέρει ὅτι πολλὰ χειρόγραφα τοῦ 14ου, 15ου καὶ 16ου αἰ. μᾶς δίνουν κατὰλογο 12 ἐπισκοπῶν ὑπαγομένων στὴν μητρόπολη Θεσσαλονικῆς. Δηλαδή στὰ νεώτερα χρόνια (18ος, 19ος αἰ.) παρατηρεῖται μείωση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐπισκοπῶν.

ὅπου ἦταν κεντημένη ἡ Μεταμόρφωση τοῦ Κυρίου¹. Φοροῦσε ἀκόμη πολὺ φαρδὺ ὠμοφόριο ἀπὸ κυματοειδῆς ὕφασμα ἀσημί, πλούσια κεντημένο μὲ μαργαριτάρια. Ἐνα ἄλλο κομμάτι ὕφασματος κεντημένο μὲ ἀσημί κλωστή καὶ σχεδὸν τετράγωνο τοῦ σκέπαζε τὸ στῆθος². Στὸ κεφάλι εἶχε ἓνα κάλυμμα σὲ σχῆμα αὐτοκρατορικῆς κορώνας (ἐννοεῖ τὴν μίτρα) διακοσμημένο μὲ μαργαριτάρια καὶ διαμάντια ὄχι μεγάλης ἀξίας, μὲ σταυρὸ ἀπὸ σμάλτο καὶ ἄλλες πολυτίμες πέτρες στὴν κορυφή.

Μέσα στὸ ἱερὸ ντύνονταν οἱ ἐπίσκοποι. Ἐντὶ γιὰ λευκὸ ἄμφιο³ εἶχαν χιτῶνες ἀπὸ μεταξωτὸ κόκκινο ὕφασμα μὲ χρυσὰ λουλούδια καὶ ἓνα εἶδος φελώνιου μὲ ἓνα μόνον ἄνοιγμα γιὰ νὰ περνᾷ τὸ κεφάλι. Τὰ φελώνια εἶχαν διαφορετικὰ χρώματα. Τὰ ἐπιτραχήλιά τους, ποὺ εἶχαν φάρδος ἕξ ἢ ἑπτὰ δάκτυλα ἦταν ὁμορφα κεντημένα. Στὸ κεφάλι φοροῦσαν καλύμματα ἀπὸ μαῦρο μάλλινο ὕφασμα, ὅμοια μὲ καπέλλο. Ἐπίσης λαμπρὰ ντυμένοι ἦταν οἱ ἀξιωματοῦχοι τῆς μητρόπολης καὶ οἱ ἱερεῖς τῆς πόλης. Οἱ διάκονοι φοροῦσαν μόνον χιτῶνα καὶ ἐπιτραχήλιο διαγώνια. Οἱ ἐπίσκοποι, οἱ ἱερεῖς καὶ οἱ διάκονοι, ἔφεραν ἐπιμανίκια, ἐνῶ στὸ κάτω μέρος τῶν μανικιῶν καὶ τῶν ἐνδυμάτων τοῦ ἀρχιεπισκόπου ἦταν προσαρτημένα κουδουνάκια, ὅμοια μὲ αὐτὰ ποὺ εἶχε καὶ ὁ θρησκευτικὸς ἀρχηγὸς τῶν Ἑβραίων⁴.

Ὁ ἀρχιεπίσκοπος, ἀκολουθούμενος ἀπὸ τοὺς διακόνους, τοὺς ἱερεῖς καὶ τοὺς ἐπισκόπους πλησίασε στὴν Ἁγία Τράπεζα, ποὺ ἦταν σκεπασμένη μὲ ἓνα μακρὸ μεταξωτὸ κόκκινο ὕφασμα μὲ χρυσὰ λουλούδια (ἐννοεῖ τὴν λεγομένη ἐνδυτή). Ἐκεῖ τοῦ ἔφεραν τὴν ποιμαντορικὴ του ράβδο, ποὺ ἔμοιαζε μὲ τὴν ράβδο τοῦ Ἀγ. Ἀντωνίου καὶ εἶχε στὴν κορυφὴ σταυρὸ ἀπὸ ἔλεφαντόδοντα⁵. Ὁ ἴδιος κρατοῦσε ἓνα μικρὸ ἀσημένιο κηροπήγιο μὲ 3 στελέχη, ποὺ οἱ τρεῖς ἀναμμένες λαμπάδες του ἐνώνονταν στὸ ἐπάνω μέρος·

1. Συνήθως πιδ συχνὰ συναντοῦμε κεντημένη τὴν Ἀνάσταση τοῦ Κυρίου.

2. Κατὰ τὴν γνώμη τοῦ ὑφηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης κ. Ι. Φοῦν-τὸύλῆ, τὸν ὁποῖο συμβουλευτήκα στὰ σχετικὰ μὲ τὴν λειτουργία, καὶ τὸν ὁποῖο εὐχαριστῶ γιὰ τὴν βοήθεια ποὺ μοῦ προσέφερε, ὁ Souciet κάνει κάποιον λάθος, ὅσον ἀφορᾷ στὸ σημεῖο αὐτὸ. Τὸ τετράγωνο κομμάτι ποὺ ἀναφέρει καὶ ποὺ τὸ θεωρεῖ σὰν ξεχωριστὸ ἄμφιο, δὲν εἶναι παρὰ τὸ μπροστινὸ μέρος τοῦ ὠμοφορίου.

3. Ἐννοεῖ τὸ λευκὸ ἄμφιο ποὺ φοροῦν κατὰ τὴν λειτουργία οἱ καθολικοὶ ἱερεῖς.

4. Βλ. κατατοπιστικὴ γιὰ τὰ ἄμφια τῶν ἱερέων ἐργασία τοῦ Γ. Σωτηρίου, Περὶ τῆς ἐξωτερικῆς περιβολῆς τῶν κληρικῶν. «Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς» 3 (1919) 237-247, 359-370 καὶ ἰδίως σ. 452-460, 546-551, ὅπου ὁ συγγρ. ἀναφέρεται στὰ χρόνια τῆς τουρκοκρατίας. Βλ. ἐπίσης Παν. Παπαεὐαγγέλου, Ἡ διαμόρφωσις τῆς ἐξωτερικῆς ἐμφανίσεως τοῦ ἀνατολικοῦ καὶ ἰδία τοῦ ἑλληνικοῦ κλήρου, Θεσσαλονίκη 1965.

5. Πρόκειται γιὰ τὸν παλαιότερο τύπο τῆς ποιμαντορικῆς ράβδου ποὺ εἶχε κορυφὴ. Ὁ νεώτερος εἶναι ὡς γνωστὸν χωρὶς κορυφὴ καὶ τὰ δύο του ἄκρα ἀπολήγουν σὲ κεφάλια φιδιῶν.

μέ αυτό εὐλογοῦσε κάνοντας τὸ σχῆμα τοῦ σταυροῦ. Ἄλλοτε πάλι εὐλογοῦσε μέ τὰ τρία του δάκτυλα ἐνωμένα σάν τοὺς λατίνους ἐπισκόπους. Κατόπιν ἐθυμίασε πολλές φορές¹.

Ἡ λειτουργία ἄρχισε (μικρὰ εἴσοδος)² μ' ἕναν ὕμνο πρὸς τὸν Ἅγιο Δημήτριο (ἀσφαλῶς πρόκειται γιὰ τὸ τροπάριο τοῦ Ἁγίου) καὶ στὴν συνέχεια ὁ ἀρχιεπίσκοπος ἀπήγγειλε μερικές προσευχές, ἔκανε μερικές φορές τὸν σταυρὸ του καὶ κάθησε στὸν θρόνο, ποὺ ὑπῆρχε πίσω ἀπὸ τὴν Ἁγία Τράπεζα. Πρὸς τὰ δεξιά καὶ πρὸς τ' ἀριστερά του, σὲ ἔδρανα ἦταν καθισμένοι οἱ ἐπίσκοποι καὶ οἱ παπάδες³. Ἀκολούθησε ἡ ἀνάγνωση τοῦ Εὐαγγελίου ἀπὸ τὸν ἄμβωνα, καὶ ἡ προσευχή γιὰ τὸν πατριάρχη τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ τὸν λειτουργὸ (φήμη). Κατόπιν ὁ ἀρχιεπίσκοπος καὶ οἱ συλλειτουργοὶ του ἀποσύρθηκαν σὲ μιὰ γωνιά τοῦ ἱεροῦ γιὰ νὰ πάρουν τίς προσφορὲς τοῦ ἄρτου καὶ τοῦ οἴνου, ἐνῶ τὸ ἐκκλησίασμα ἔκανε βαθιεῖς μετάνοιες (Μεγάλη Εἴσοδος). Λίγο πρὶν ἀπὸ τὸν καθαγιασμὸ τῶν τιμίων δώρων καὶ καθὼς οἱ ἱερωμένοι εἶχαν καλυμμένο τὸ κεφάλι τους ψάλλθηκαν διάφορες εὐλογίες καὶ προσευχές. Κατὰ τὴν διάρκεια τῆς καθαγιάσεως τῶν μυστηρίων οἱ ἐπίσκοποι καὶ οἱ ἱερεῖς ἔκαναν κατὰ τὴν συνήθειά τους ὑποκλίσεις γύρω ἀπὸ τὴν Ἁγία Τράπεζα καὶ ὕστερ' ἀπ' αὐτὸ ἕνας διάκος ἄρχισε νὰ κουνᾷ ἀδιάκοπα τὸν ἀέρα γύρω ἀπὸ τὸ δισκοπότηρο⁴, ἐνῶ συνεχίζονταν οἱ προσευχές. Ἐνας ἱερέας ἀπήγγειλε ἀπὸ τὸν ἄμβωνα τὴν Κυριακὴ προσευχὴ καὶ οἱ ἐπίσκοποι, χωριστὰ ὁ καθένας, ἀπήγγειλαν ἕνα εἶδος ὑπακοῆς στὸν ἀρχιεπίσκοπό τους. Τέλος, ἀφοῦ μεσολάβησαν καὶ ἄλλες προσευχές, ἔφθασε ἡ ὥρα τῆς θείας κοινωνίας. Πρῶτος κοινωνήσε ὁ λειτουργὸς τὸ πολύτιμο αἶμα, ὅπου, μετὰ τὴν καθαγίαση, εἶχαν ἀνακατώσει καὶ σταγόνα ζεστοῦ νεροῦ, ἐκτὸς ἀπὸ αὐτὴν ποὺ εἶχαν ρίξει ἀπὸ πιὸ μπροστά. Ὁ Souciet ἀναφέρει ὅτι ἡ ἱεροτελεστία αὐτὴ συμβόλιζε τὸ νερὸ ποὺ ἔτρεξε μαζί μέ τὸ αἶμα ἀπὸ τὴν ἀνοιγμένη πλευρὰ τοῦ Χριστοῦ ἢ κατ' ἄλλους τὸν θερμὸ πόθο, ποὺ εἶχε γιὰ τὰ πάθη του⁵. Ὁ ἀρχιεπίσκοπος κατόπιν μετέλαβε τοὺς ἐπισκόπους καὶ ἕνας ἀπὸ τοὺς ἐπισκόπους τοὺς ἱερεῖς. Πρὶν

1. A i m é - M a r t i n, Lettres, ἔ.ἀ. σ. 77.

2. Ὁ Souciet πιστεύει ὅτι ἡ λειτουργία ἄρχισε ἐκείνη τὴ στιγμὴ, γιατί ὡς τότε ὁ λειτουργὸς καὶ οἱ ἱερεῖς βρισκόνταν μέσα στὸ ἱερό, ἐνῶ στὴν πραγματικότητα πρόκειται γιὰ τὴν λεγόμενη «μικρὰ εἴσοδο».

3. Φαίνεται ὅτι ὁ Γάλλος μισσιονάριος εἶχε μῆνι στὸ ἱερό, γι' αὐτὸ καὶ εἶναι σὲ θέση νὰ μᾶς περιγράψῃ ὅσα τελοῦνταν ἐκεῖ μέσα.

4. Ἐννοεῖ τὸν λεγόμενο «ριπισμό». Σήμερα ὁ ἱερεὺς τὸν κάνει πρὶν ἀπὸ τὴν καθαγίαση τῶν τιμίων δώρων καὶ ὄχι κατὰ τὴν διάρκεια αὐτῆς. Δὲν ἀποκλείεται λοιπὸν ἡ διαφορά νὰ ὀφείλεται ἀπλῶς σὲ ἀνακρίβεια τοῦ Souciet.

5. Ἡ δευτέρη αὐτὴ ἐρμηνεία εἶναι ἄγνωστη γενικά.

ἀπὸ τὴν θεία κοινωνία εἶχαν εὐλογηθῆ οἱ ἄρτοι ποὺ ἔφεραν ὀρισμένοι ἀπὸ τοὺς λαϊκοὺς¹.

Μετὰ τὸ τέλος τῆς λειτουργίας ὁ ἀρχιεπίσκοπος, καθισμένος σὲ θρόνο στὸ κέντρο τοῦ κλίτους, ἔκανε τὸ ἐγκώμιο τοῦ ἁγίου². Ὁ ἴδιος, ὕστερ' ἀπὸ τὸ κήρυγμά του, ποὺ κράτησε μισὴ ὥρα, μοίρασε ἀντίδωρο στὰ πιὸ σημαντικὰ πρόσωπα, ποὺ παίρνοντάς το ἔρριχναν νομίσματα σὲ δίσκο ποὺ ἦταν ἐκεῖ κοντά. Ἡ διάρκεια τῆς ὅλης λειτουργίας ἦταν περισσότερο ἀπὸ δύο ὥρες³.

Ὁ Souciet δὲν παραλείπει ν' ἀναφέρῃ τὴν μεγάλη εὐγένεια μὲ τὴν ὁποία τοῦ φέρθηκαν οἱ ἐπίσκοποι καὶ οἱ ἱερεῖς, ποὺ πολλὰς φορὲς παραμέριζαν, γιὰ νὰ τοῦ ἐπιτρέψουν νὰ βλέπῃ πιὸ ἄνετα. Καὶ ὁ ἴδιος ὁ ἀρχιεπίσκοπος μάλιστα, προτοῦ ἀρχίσῃ τὴν ὁμιλία του, τὸν τοποθέτησε σὲ θέση τιμητικὴ καὶ μετὰ τὸ τέλος τῆς λειτουργίας τὸν προσκάλεσε γιὰ καφέ. Ἀπὸ τὴν πρώτη του, ὅπως φαίνεται, ἐπαφῆ μὲ τὸν ἀνώτερο ἐκκλησιαστικὸ ἄρχοντα τῆς Θεσσαλονίκης, ὁ Γάλλος μισσιονάριος ἀποκόμισε εὐχάριστες ἐντυπώσεις. Ὁ ἀρχιεπίσκοπος δέχτηκε τοὺς προσκεκλημένους του (τὸν Souciet καὶ τὸν Père Supérieur) μὲ εὐπρέπεια ἀνάλογη πρὸς τὸ ἀξίωμά τους, ἀλλὰ καὶ πρὸς τὶς κατὰ παράδοση ἀρχὲς τῆς ἐλληνικῆς φιλοξενίας⁴. Ἐκφράστηκε μάλιστα πολὺ κολακευτικὰ γιὰ τοὺς Λατίνους καὶ ἰδιαίτερα γιὰ τοὺς ἰησοῦιτες. Ὁ Souciet ξαναεἶδε ἄλλη μιὰ φορὰ τὸν ἀρχιεπίσκοπο, ἐκεῖνος ὅμως, ἐπειδὴ ἔπρεπε νὰ πάρῃ ὀρισμένες προφυλάξεις, δὲν τόλμησε ν' ἀνταποδώσῃ τὴν ἐπίσκεψη, ἀλλὰ ἀρκέστηκε νὰ στείλῃ τὸν πρωτοσύγκελλό του, ἕναν ἱερέα καὶ τὸν διάκονό του⁵.

Δὲν γνωρίζουμε τὰ πραγματικὰ αἰσθήματα τοῦ ἀρχιεπισκόπου. Ἴσως νὰ διεπόταν ἀπὸ φιλολατινικὸ πνεῦμα· ἴσως ὅμως καὶ νὰ ἐκφράστηκε ἔτσι θερμὰ γιὰ τοὺς ἰησοῦιτες ἀπὸ ὑπερβολικὴ εὐγένεια πρὸς τοὺς ξένους του. Πάντως ἡ ἐντύπωση ποὺ μένει ἀπ' ὅσα λέγει ὁ Souciet, εἶναι ὅτι πιθανὸν ὁ ἀρχιεπίσκοπος νὰ μίλησε περισσότερο ἀπὸ ὅσο ἔπρεπε κολακευτικὰ γιὰ τοὺς Λατίνους καὶ γι' αὐτὸ κατόπιν φοβήθηκε μήπως βρεθῆ σὲ δύσκολη

1. Aimé-Martin, Lettres, ἔ.ἀ. σ. 77.

2. Βλ. γιὰ συνήθεια ἐκφωνήσεως ἐγκωμίου ἀπὸ τὸν μητροπολίτη Θεσσαλονίκης τοῦ Β. Λαοῦρδα, Βυζαντινὰ καὶ μεταβυζαντινὰ ἐγκώμια εἰς τὸν Ἅγιον Δημήτριον. «Μακεδονικά» 4 (1955-60) 148.

3. Aimé-Martin, ἔ.ἀ. σ. 77-78.

4. Aimé-Martin, ἔ.ἀ. σ. 78. Πρβλ. καὶ παρόμοια συνάντησι στὰ 1665-1669 τοῦ R. de Dreux μὲ τὸν τότε μητροπολίτη Θεσσαλονίκης καὶ πρῶην πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως (R. de Dreux, Voyage, σ. 98-99).

5. Aimé-Martin, ἔ.ἀ. σ. 78.

θέση. Στις αρχές ακριβώς του 18 αϊ. οί «Φράγκοι ιερείς» είχαν αναπτύξει μεγάλη δραστηριότητα στην Δυτική Ευρωπαϊκή Τουρκία τότε, ώστε ν' άνησυχήση ή Πύλη και νά καταφύγη στην λήψη όρισμένων περιοριστικών μέτρων, όπως μαρτυρεί σειρά σχετικών φερμανίων¹. "Υστερ' από αυτά κατανοούμε βέβαια την λεπτή θέση του άρχιεπισκόπου τής Θεσσαλονίκης.

Ο Souciet παρ' όλ' αυτά βρίσκει ότι τó κλίμα στην πόλη είναι πολύ εύνοϊκό για τούς ιησουίτες. Διαπιστώνει ότι οί Έλληνες έχουν λίγες διαφορές από τούς Φράγκους και από τó τυπικό τής λατινικής εκκλησίας και ότι όρισμένοι από τούς πιό έντιμους και ίκανούς πολίτες τής πόλης θεωρούνταν φίλοι τους. Πραγματικά, όπως αναφέρει και ó Brasconnier, και Έλληνες τής Θεσσαλονίκης βοήθησαν στο κτίσιμο τής καθολικής εκκλησίας² και ένας από τούς άρχοντες τής πόλης τής άφησε πεθαινοντας 50 σκούδα³.

Έντύπωση προξενεί στον Γάλλο μισσιονάριο ότι όχι μόνο οί περισσότεροι Έλληνες, αλλά και μεγάλος αριθμός ιερέων άγνοούν βασικά εκκλησιαστικά ζητήματα⁴. Για νά δώση μάλιστα μιá ιδέα για τó μέγεθος τής άμάθειας αúτης μās αναφέρει τó παρακάτω χαρακτηριστικό, κατά την γνώμη του, έπεισόδιο :

"Ενας παπás από την ύπαιθρο, όταν βρέθηκε στην Θεσσαλονίκη, ρώτησε έναν από τούς παπάδες της : Είμαι αλήθεια ότι ό Ίησοϋς Χριστός είναι Θεός; Μοϋ φαίνεται ότι έχω άκούσει συχνά νά τó λένε αúτό' από την άλλη μεριά λένε ότι είναι άνθρωπος· πώς νά συμβιβαστούν αυτά τά δύο πράγματα; Έάν είναι Θεός, πώς μπορεί νά είναι άνθρωπος και, εάν είναι άνθρωπος, πώς μπορεί νά είναι Θεός; Ο παπás τής πόλης, σάν πιό μορφωμένος, έκανε κατήχηση στον παπά τού χωριού, πού συμφώνησε σέ όλα. Και ό Souciet καταλήγει «...δέν χρειαζόταν νά είναι κανείς μεγάλος θεολόγος για νά λύση αúτό τó ζήτημα. Τι διδασκαλία μπορεί νά περιμένη ένας λαός άγροϊκος από παρόμοιους δασκάλους;»⁵.

Είχε δίκαιο νά παραξενεύεται ό άποστολικός πατέρας για την «άπλοϊκή άπορία» τού παπá τής ύπαιθρου. Πραγματικά κάτι τέτοιο είναι άκατανόητο για τó καλλιεργημένο πνεϋμα τού ιησουίτη μισσιονάριου. Τó

1. Βλ. π.χ. φερμάνι τού 1725 στοϋ Β α σ δ ρ α β έ λ λ η, Άρχείον Θεσσαλονίκης, σ. 179-181. Πρβλ. και S v o r o n o s, Le commerce de Salonique, σ. 156.

2. A i m é - M a r t i n, Lettres, σ. 78. Έννοεί άσφαλώς τó μικρό παρεκκλήσι πού έκαναν μέσα στο σπίτι τους στα 1712 οί ιησουίτες (S v o r o n o s, έ.ά. σ. 156).

3. A i m é - M a r t i n, έ.ά. σ. 92-93.

4. A i m é - M a r t i n, έ.ά. σ. 78. Βλ. και R. de Dreux, έ.ά. σ. 97-98.

5. A i m é - M a r t i n, έ.ά. σ. 78.

πρόβλημα ὅμως τῆς διπλῆς φύσης τοῦ Χριστοῦ δὲν εἶναι τόσο ἀπλό και ἀπόδειξη ὅτι ἀπασχόλησε πολλοὺς θεολόγους κατὰ τοὺς πρώτους ἰδίως χριστιανικοὺς αἰῶνες. Ἄλλὰ ἐκτὸς ἀπὸ αὐτό· ὑπάρχει και κάτι ἀκόμη : ὁ ἴδιος ὁ Souciet ὀνομάζει ἀγροῖκο τὸν ἑλληνικὸ λαό. Σ' αὐτὸ τὸ πλῆθος λοιπὸν ἀρκοῦσε ἓνας ἱερέας μὲ πίστη και θέρμη στὴν καρδιά, ἓνας ἱερέας, ποὺ θὰ τὸν ἔφερναν ἴσως πιὸ κοντὰ του αὐτοὶ ἀκριβῶς οἱ ἀπλοῖκοι προβληματισμοὶ του.

Ἰδιαίτερο ἐπίσης λόγο, ὅπως εἶναι φυσικό, κάνει ὁ Souciet γιὰ τοὺς Ἑβραίους τῆς Θεσσαλονίκης, ποὺ ἀποτελοῦσαν, ὅπως εἶδαμε, τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ πληθυσμοῦ τῆς. Μαθαίνουμε ὅτι Ἑβραῖοι πρόσφυγες ἀπὸ τὴν Ἰσπανία, πρὶν ἐγκατασταθοῦν στὴν Θεσσαλονίκη, ἔστειλαν ἀντιπροσώπους τοὺς στὴν Κωνσταντινούπολη και κατάφεραν νὰ πάρουν ὀρισμένα προνόμια¹. Ἐπειδὴ ἀκόμη προμήθευαν στὴν Πύλη τὴν ἀπαραίτητη γιὰ τὸ ντύσιμο τῶν γενιτσάρων χονδρὴ τσόχα, εἶχαν τὸ δικαίωμα ν' ἀγοράζουν μιὰ ὀρισμένη ποσότητα μαλλιῶ, προτοῦ νὰ διατεθῆ ἄλλοῦ².

Νέο κύμα Ἑβραίων ἐποίκων ἔφθασε στὴν Θεσσαλονίκη στὰ τέλη τοῦ 17 αἰ. ἀπὸ τὴν Ἰταλία, Ἰσπανία και Πορτογαλλία. Οἱ νεοφερμένοι διέφεραν ἀπὸ τοὺς παλιοὺς στὴν ἐξωτερικὴ ἐμφάνιση, γιὰτι ντύνονταν μὲ φράγκικες φορεσιῆς και δὲν ἔτρεφαν γενειάδα, ὅπως οἱ ἄλλοι συμπατριῶτες τοὺς, ἀλλὰ μόνον μουστάκι. Συνήθιζαν ἐπίσης νὰ συναναστρέφονται χριστιανούς, γι' αὐτὸ και οἱ ὁμοεθνεῆς τοὺς τοὺς θεωροῦσαν μισοεβραίους και παραβάτες τοῦ Νόμου. Ἀπὸ τοὺς νέους ἐποίκους ξεχώριζαν μέγαλέμποροι και γιατροί, πολλὸ ἱκανοί, ποὺ ἦταν συνήθως προστατευόμενοι τῶν Γάλλων³.

Οἱ Ἑβραῖοι τῆς Θεσσαλονίκης εἶχαν τὴν δικὴ τους ξεχωριστὴ κοινότητα. Ὁ μεγάλος χαγάμης (θρησκευτικὸς τοὺς ἀρχηγὸς) ἐκτελοῦσε και χρέη δικαστῆ⁴. Στὸ ἔργο του τὸν βοηθοῦσαν οἱ πάρεδροι ἢ σύμβουλοι, ποὺ ἐκλέγονταν ἀνάμεσα στὰ πιὸ σημαίνοντα πρόσωπα τῆς ἐθνότητάς τοὺς. Φρόντιζαν γιὰ τὴν ἐκπλήρωση τῶν ὑποχρεώσεών τοὺς ἀπέναντι τῶν Τούρκων και γιὰ τὴν τοποθέτηση καθενὸς σὲ θέση ἀνάλογη μὲ τῆς ἱκανότητάς του. Γιὰ νὰ μποροῦν μάλιστα νὰ πληρώνουν τακτικὰ τοὺς φόρους και νὰ προλαβαίνουν ἄλλες ἀνάγκες τοὺς, ἔβαζαν πρόσθετα τέλη στὸ κρέας και τὸ

1. Βλ. σχετικὰ και S v o r o n o s, Le commerce de Salonique, ἔ.ἀ. σ. 9-10. Πρὸβλ. και Β α κ α λ ο π ο ὕ λ ο υ, Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ, σ. 345-346, ὅπου και ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

2. A i m é - M a r t i n, L'éttres, σ. 78.

3. A i m é - M a r t i n, ἔ.ἀ. σ. 79.

4. Βλ. και R. d e D r e u x, ἔ.ἀ. σ. 103.

κρασί που αγόραζαν. Είχαν ακόμη κοινό ταμείο, που τα έσοδά του τα διέθεταν για το ντύσιμο των όρφανών που ήταν πολυάριθμα και την πληρωμή του χαράτς για λογαριασμό εκείνων που ήταν άποροι. Γενικά φρόντιζαν να άποφεύγουν τις προστριβές με τους Τούρκους. Ή συνοχή τους όμως αυτή, ήταν κάπως επιφανειακή, γιατί, όπως λέει ο Souciet, το παραμικρό συμφέρον μπορούσε να τους χωρίσει. Ή επίσημη κατά κάποιο τρόπο γλώσσα τους ήταν ή ισπανική, που την μιλούσαν με άσχημη προφορά. Οί περισσότεροι άνδρες καταλάβαιναν ακόμη την Ιταλική και μερικοί την προβηγκιανή. Χαρακτηριστικό τής έξωτερικής τους εμφάνισης ήταν ότι όλοι έτρεφαν γενειάδα και είχαν μία ή δυο τούφες μαλλιών γύρω από τ' αυτιά. Ο παρατηρητικός Souciet προσέχει και την κόμμωση των γυναικών, που κλείνουν τα μαλλιά τους σ' ένα είδος πλατιάς ούρας, που κρέμεται πίσω από το κεφάλι και στην άκρη της δένουν ένα χάλκινο κουμπί.

Οί Έβραίοι καταπιάνονταν με κάθε είδους δουλειά: υπήρχαν ανάμεσα τους έμποροι, μεσίτες, τεχνίτες. Πολλοί επίσης ήταν οί ψαράδες, βαρκάρηδες, κτίστες και άχθοφόροι, που ήταν οί πιο φτωχοί άπ' όλους και τρέφονταν άσχημα (κάστανα μόνο τον χειμώνα και χορταρικά, άγγουράκια και καρπούζια τό καλοκαίρι) και γι' αυτό μαστίζονταν άπό πολλές άρρώστειες¹.

Οί Έβραίοι τής Θεσσαλονίκης κατέβαλλαν ιδιαίτερες φροντίδες για την μόρφωσή τους. Έκτός άπό πολλά μικρά σχολεία (έννοει φαίνεται τής στοιχειώδους εκπαίδευσεως) υπήρχε στην πόλη ένα κολλέγιο², όπου διδάσκονταν φιλοσοφία, δίκαιο ίσως και θεολογία³. Ο άριθμός των μαθητών ήταν μερικές έκατοντάδες⁴. Οί σπουδαστές χρησιμοποιούσαν μελέτες τυπωμένες μ' έβραϊκούς χαρακτήρες, αλλά στην γλώσσα που μιλούσαν, δηλαδή στην ισπανική. Παρ' όλη όμως αυτή την πνευματική κίνηση ο Souciet σημειώνει ότι δέν συνάντησε στην Θεσσαλονίκη Έβραίους σο-

1. Aimé-Martin, έ.ά. σ. 78.

2. Aimé-Martin, έ.ά. σ. 79. Πρόκειται άσφαλώς για την σχολή που άναφέρει και ο Χατζή Κάλφα, γνωστή με την επωνυμία Hora, που βρισκόταν στην έβραϊκή συνοικία (Hadschi Chalfa, Rumeli und Bosna, Wien 1812, σ. 78, όπου και άλλα στοιχεία για την σχολή).

3. Πρβλ. και Hemmerdinge r-Iliadou, Thessalonique en 1726. «Balkan Studies» 2 (1961) 295, όπου ο μοναχός Barskij άναφέρει ότι οί Έβραίοι έχουν περισσότερα άπό 60 σχολεία και μία άκαδημία, όπου εκτός άπό άλλες έπιστήμες διδάσκονται και φιλοσοφία.

4. Ο Souciet άναφέρει (Aimé-Martin, έ.ά. σ. 79) ότι υπερβολικά μερικοί ταξειδιώτες τους άνέβαζαν στις 10.000. Ο Hadschi Chalfa μās πληροφορεί ότι οί Έβραίοι σπουδαστές έφθαναν τους 1000 (Hadschi Chalfa, έ.ά. σ. 78).

φούς, κατόχους τῆς ἑβραϊκῆς, οὔτε ἄκουσε νὰ γίνεται λόγος γιὰ κανένα φημισμένο ραβίνο ¹.

Ἐντύπωση φαίνεται ὅτι τοῦ προξένησε ὁ τρόπος ταφῆς τῶν Ἑβραίων, πὸ ἀσφαλῶς εἶχε τὴν εὐκαιρία νὰ παρακολουθήσει ἀρκετὲς φορὲς κατὰ τὴν διάρκειά τῆς ἐπτάχρονης παραμονῆς του στὴν πόλη. Ὅταν ἐπρόκειτο νὰ θάψουν κάποιον, ἔψαλλαν μὲ ὄλη τους τὴν δύναμη ψαλμοῦς πὸ ἀντηχοῦσαν δυσάρεστα. Ἡ νεκρώσιμη ἀκολουθία ἦταν συχνὰ πολυάρθρη, ἀλλὰ δὲν συναντοῦσε κανεὶς καθόλου γυναῖκες, γιὰτι ἐκεῖνες ἔμεναν στὸ σπίτι τοῦ νεκροῦ καὶ τὸν μοιρολογοῦσαν. Εἶχαν μάλιστα ὀρισμένο εἶδος στεναγμῶν καὶ μοιρολογιῶν. Τὰ νεκροταφεῖα τους ἀπλώνονταν σὲ μιὰ μεγάλη ἔκταση ἔξω ἀπὸ τὶς πύλες τῆς πόλης ². Ποτὲ δὲν ἔθαβαν δύο σώματα σὲ ἓναν τάφο, ὅπως καὶ οἱ Τοῦρκοι. Μόλις ἔφθαναν στὸ νεκροταφεῖο, τοποθετοῦσαν τὸν νεκρὸ στὴν γῆ καὶ μερικοὶ γυρνοῦσαν γύρω γύρω, ἐνῶ ὁ χαχάμης ἔμοιαζε νὰ τοῦ μιλή. Κατόπιν γέμιζαν τὸν τάφο καὶ ἐπάνω του στίβαζαν μικρὲς πέτρες, ἔτσι πὸ ἡ ταφὴ νὰ ξεχωρίζη πάντοτε ἀπὸ τὴν γῆ. Στους περισσότερους τάφους τοποθετοῦσαν μαρμάρινη πλάκα πὸ πάνω της χάραζαν ἐπιτάφιο μ' ἑβραϊκὰ γράμματα, λουλούδια καὶ διάφορες μορφές. Οἱ φτωχοὶ ὅμως δὲν εἶχαν τάφο εἴτε ἀντὶ γιὰ μαρμάρινη πλάκα μ' ἐπιτάφιο ἔβαζαν ἐπάνω μιὰ πλατιὰ πέτρα ³.

Οἱ χριστιανοὶ καὶ οἱ Τοῦρκοι δὲν ἐκτιμοῦσαν γενικὰ τοὺς Ἑβραίους, γιὰτι τοὺς θεωροῦσαν ἀπατεῶνες. Συχνὰ παρουσιάζονταν περιπτώσεις ἀλλαξοπιστίας Ἑβραίων ἀπὸ τὸ φόβο τοῦ θανάτου ἢ τοῦ ξυλοκοπήματος. Οἱ νέοι ὅμως αὐτοὶ μουσουλμάνοι, πὸ εἶχαν ἔμφυτη κλίση πρὸς τὸν ἰουδαϊσμὸ (ἀντὶ γιὰ προσευχὲς τοῦ Κορανίου ἀπήγγελλαν δικές τους ἰουδαϊκές), δὲν ἐκτιμοῦνταν ἀπὸ τοὺς γνήσιους μωαμεθανούς.

Ὁ Souciet ἀναφέρει καὶ γιὰ μιὰ συνωμοτικὴ κίνηση τῶν Ἑβραίων 60 χρόνια πρὶν ἀπὸ τὴν ἐπίσκεψή του, πὸ εἶχε σὰν σκοπὸ τὴν κατάληψη τῆς πόλης, γιὰ τὴν ἐπίσημη ὑποδοχὴ τοῦ Μεσσία. Ἡ ἀποτυχία τοῦ ἐγχειρήματος εἶχε σὰν ἀποτέλεσμα τὸν ἀναγκαστικὸ ἐξισλαμισμὸ πολλῶν ἀπὸ αὐτούς, τοὺς ὁποίους μάλιστα ὑποχρέωναν νὰ ὁμολογήσουν ὅτι ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς εἶναι ὁ Μεσσίας ⁴. Ὁ Souciet μᾶς μιλεῖ κάπως ἀόριστα γιὰ τὴν κίνηση αὐτή. Δὲν χωρεῖ ὅμως ἀμφιβολία ὅτι πρόκειται γιὰ τὸν ξεσηκωμὸ τῶν Ἑβραίων ἀπὸ τὸν Σαμπατάι Σεβῆ, πὸ ὅπως εἶναι γνωστὸ, ἀφοῦ γέμισε ἐλπίδες

1. Aimé-Martin, ἔ.ἀ. σ. 79.

2. Βρίσκονταν στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τῆς Θεσσαλονίκης, ὅπου σήμερα τὰ Πανεπιστημιακὰ κτίρια.

3. Aimé-Martin, ἔ.ἀ. σ. 79.

4. Aimé-Martin, ἔ.ἀ. σ. 79.

τοὺς ὄπαδους του γιὰ τὴν λύτρωση, ἀναγκάστηκε ν' ἀλλαξοπιστήση πρῶτος αὐτὸς γιὰ νὰ σώσῃ τὴν ζωὴ του (1666). Ὅπως ἦταν φυσικό, τὸ παράδειγμά του ἀκολούθησαν πολλοὶ Ἑβραῖοι¹.

Πληροφορούμαστε καὶ ἀπὸ ἄλλες πηγές² γιὰ τὴν ἐμπορικὴ κίνηση τῆς Θεσσαλονίκης κατὰ τὴν ἐποχὴ αὐτή. Ὁ Souciet σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο φυσικὰ δὲν προσθέτει τίποτε καινούργιο. Ἴσως μόνο θ' ἄξιζε ν' ἀναφέρωμε ὅτι κατὰ τὴν διάρκεια τῶν 8 χρόνων πού ἐπιτρεπόταν ἡ ἐξαγωγή σιτηρῶν ἔφθαναν κατὰ μέσο ὄρο στὴν Θεσσαλονίκη 140, 150 ἢ καὶ 180 γαλλικὰ ἐμπορικὰ σκάφη τὸν χρόνο³. Πραγματικὰ τὸ σιτάρι ἦταν τὸ προῖόν πού κατ' ἐξοχὴν ἐνδιέφερε τοὺς ξένους ἐμπορικοὺς οἴκους, γιὰτι εἶχε μεγάλη ζήτηση. Ἡ ἐξαγωγή του ὅμως, ἰδίως σὲ ταραγμένες περιόδους, δὲν ἐπιτρεπόταν, γι' αὐτὸ καὶ εἶχε πάρει μεγάλη ἔκταση τὸ λαθρεμπόριο⁴. Ὅταν ἀργότερα μειώθηκε ἡ ἐμπορικὴ κίνηση, τὰ σκάφη αὐτά, ὅπως καὶ ἄλλων κρατῶν, νοικιάζονταν σὲ ντόπιους γιὰ ταξείδια στὴν Σμύρνη, Κωνσταντινούπολη, Αἴγυπτο, Συρία, Κρήτη⁵.

Ὁ Souciet τελειώνοντας τὴν περιγραφὴ τῆς Θεσσαλονίκης θεωρεῖ σκόπιμο νὰ κάνῃ ὀρισμένες παρατηρήσεις σχετικὲς μὲ τὴν ἐν γένει συμπεριφορὰ τῶν Τούρκων καὶ τὶς προοπτικὲς μεγαλύτερης ἀναπτύξεως τῆς χώρας: Πιστεύει ὅτι ἂν οἱ Τούρκοι ἦταν πιὸ ἐπιδέξιοι καὶ ἐργατικοὶ καὶ ἀξιοποιοῦσαν ὅσο ἦταν δυνατόν τὴν γῆ τους, τὸ ἐμπόριο θ' ἀπέδιδε καὶ ἄλλους πλούσιους καρπούς. Ἀναγνωρίζει τὴν κακὴ μεταχείριση τῶν καλλιεργητῶν, ἡ ὁποία ἀποτελοῦσε παράγοντα ἀνασταλτικὸ γιὰ τὴν πρόοδο τῆς γεωργίας. Θεωρεῖ ἀκόμη σκόπιμο σὲ μιὰ ἀνανέωση τῶν διομολογήσεων νὰ προστεθοῦν ἄρθρα ἐναντίον τοῦ μονοπωλίου καὶ νὰ ζητηθοῦν

1. Βλ. καὶ R. de D r e u x, ἐ.ἀ. σ. 41-42, ὁ ὁποῖος ἀφηγεῖται μὲ περισσότερες λεπτομέρειες τὸ σύγχρονό του αὐτὸ γεγονός. Ἐναφέρει μάλιστα ὅτι τὴν ἐποχὴ πού μετέφεραν τὸν Ἑβραῖο ψευτο-Μεσσία στὴν Ἀδριανούπολη (1666) βρισκόταν καὶ ὁ ἴδιος ἐκεῖ. Βλ. καὶ Β α κ α λ ο π ο ὐ λ ο υ, Ἱστορία τῆς Θεσσαλονίκης, 315 π.Χ.-1912, Θεσσαλονίκη 1947, σ. 123-124.

2. Κυρίως ἀπὸ ἐκθέσεις τῶν προξένων διαφόρων κρατῶν, πού βρίσκονταν στὴν Θεσσαλονίκη (S v o r o n o s, Le commerce de Salonique, L a s c a r i s, Thessalonique au XVIIIe s.).

3. A i m é - M a r t i n, ἐ.ἀ. σ. 79. Ἀσφαλῶς τὰ ὀκτὼ χρόνια πού ἀναφέρει ὁ Souciet τοποθετοῦνται στὶς ἀρχὲς τοῦ 18ου αἰ. καὶ συγκεκριμένα 1709-1717 περίπου (S v o r o n o s, ἐ.ἀ. σ. 273, ὕποσ. 2, ὅπου καὶ ἄλλες λεπτομέρειες γιὰ τὴν κίνηση τοῦ ἐμπορίου σταριῶ).

4. S v o r o n o s, ἐ.ἀ. σ. 271-275.

5. A i m é - M a r t i n, ἐ.ἀ. σ. 79.

κανονισμοὶ ποὺ νὰ προστατεύουν τοὺς ἐμπόρους καὶ τοὺς ναυτικούς ἀπὸ τὶς καταπιέσεις καὶ ἀβανίες τῶν Τούρκων¹.

ΑΡΤΕΜΗ ΞΑΝΘΟΠΟΥΛΟΥ - ΚΥΡΙΑΚΟΥ

RÉSUMÉ

Dans le premier volume de l'oeuvre de M. Aimé-Martin «Lettres édifiantes et curieuses, concernant l'Asie, l'Afrique et l'Amérique», v. 1-4, Paris 1838-1843, pp. 70-80, est publiée la «Description de la ville de Salonique par le P. Jean-Baptiste Souciet de la Compagnie de Jésus, missionnaire au Levant». Cette description avait été publiée auparavant dans le dernier volume [IX (1755)] de la série «Nouveaux mémoires des missions de la Compagnie de Jésus dans le Levant» pp. 256-320, mais elle a été tombée en désuétude par les explorateurs qui s'occupaient de l'histoire de Salonique.

Le missionnaire français, qui habitait la ville durant 7 ans environ (1726-1733), nous a laissé une description exacte et intéressante. Ses documents se réfèrent à l'histoire de Salonique, à ses monuments archéologiques, à sa vie économique et son mouvement civilisateur, tandis que l'étude folklorique réclame aussi sa part. La population de la ville, qui comptait à cette époque 40.000 âmes environ, se formait de 10.000 Turcs, 8-9.000 Grecs avec quelques Bulgars, et 18-20.000 Juifs.

Parmi les documents de Souciet, les plus importants et tout à fait originaux sont ceux qui se réfèrent à la messe qui avait eu lieu dans l'église de Saint-Démètre le Jour de sa fête. Souciet décrit en détails les habits sacerdotaux des prêtres et toute la cérémonie, parce qu'il avait eu la possibilité d'y assister de tout près. Nous avons donc l'occasion de constater que, grâce aux mesures conservatoires de l'Eglise, le type de cérémonie n'a pas changé au fond.

Le missionnaire français à la fin de sa description ressent la nécessité de faire quelques justes observations se rapportant généralement à la conduite des Turcs et aux perspectives d'un développement plus

---

1. Aimé-Martin, ἔ.ἀ. σ. 80.

grand du pays. Si les Turcs, dit-il, avaient été plus adroits et laborieux et avaient tiré profit de leur terre, le commerce aurait bien fructifié. De même ce que nuit le progrès de l'agriculture c'est le mauvais traitement envers les cultivateurs. Il trouve qu'on doit ajouter, dans un renouvellement des «capitulations», des articles contre le monopole et chercher des principes qui eussent protégé les commerçants et marins souffrants sous les oppressions et avanies des Turcs.